

SAİD HALİM PAŞA KİTABI

OSMANLI SADRAZAMI VE DÜŞÜNÜR

Hazırlayan
Asım Öz

Zeytinburnu Belediyesi Kùltür Yayınları
Kitap No: 68

Koordinasyon
Sertaç Güleç
Nurullah Yıldız

SAİD HALİM PAŞA KİTABI
OSMANLI SADRAZAMI VE DÜŞÜNÜR

Hazırlayan
Asım Öz

Düzeltili
Gülümser Karabulut

ISBN 978-605-7664-70-9

T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 20640

1. Baskı,
İstanbul, Mayıs 2021

Kitap Tasarım
Abdüsselam Ferşatoğlu

Baskı, **Seçil Ofset**
100. Yıl Mahallesi Massit Matbaacılar Sitesi
4. Cadde No:77 Bağcılar, İSTANBUL
Sertifika No: 44903

SADRAZAM SAİD HALİM PAŞA’NIN HAYATI VE İSLAMCILIK FİKİR HAREKETİ İÇİNDEKİ YERİ

M. HANEFİ BOSTAN

Said Halim Paşa’nın Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri

Sadrızamlık Görevinden Önceki Hayatı

Mehmed Said Halim Paşa, kendi beyanına göre; 11 Ramazan 1280’de (19 Şubat 1864) Kahire’de dünyaya geldi (BOA, DH. SAİD.MEM, 27: 13; BOA, SAİD.d, 25:121; BOA, SAİD.d, 26: 5). Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın torunu olup babası Şûra-yı Devlet (Danıştay) üyesi Prens Halim Paşa, annesi Vicdan Hanım’dır (Tugay 2013: Aile ağaçları No 7). Dedeleri Anadolu’dan Kavala’ya göç etmiş olan bir Türk ailesidir (Bostan 1992: 17-18; Turgay, 115).

Prens Mehmed Said Halim Paşa, Prens Halim Paşa’nın en büyük oğlu olup, Prens Mehmet Abbas Halim Paşa, Prens Mehmet Ali Halim Bey ve Prens Mehmet İbrahim Halim Bey olmak üzere üç erkek kardeşi, ilk ikisi çocuk yaşlarda vefat eden Prenses Ayşe Tefrika, Prenses Fatma ile Prenses Zehra, Prenses Nazlı, Prenses Emine, Prenses Rukiye ve Prenses Kerime olmak üzere yedi kız kardeşi bulunmaktaydı (Bostan 2019: 55).

Ailesi ile birlikte 1870’de İstanbul’a yerleşen Said Halim, ilköğrenimini özel hocalarla tamamladı. Küçük yaşta Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Kardeşi Abbas Halim Paşa ile yüksek tahsilini tamamlamak üzere İsviçre’ye gitti. Said Halim, İsviçre Darülfünununda beş yıl öğrenim gördü (BOA, DH. SAİD. MEM, 27: 13). İsviçre Üniversitesinde siyasi ilimler alanında öğrenimini tamamladı (Bostan 1992: 19). 19 Nisan 1886 (H. 15 Receb 1303) tarihli bir belgede Said Halim Bey’in mensuplarından iki kişi ile birlikte hava değişimi için Avrupa kaplıcalarına gitmek için pasaport talep ettikleri kaydedildi (BOA, Y.A. RES, 33: 22). Ancak Avrupa’ya gitmek için pasaport talebinin eğitim ile ilgili olup olmadığı belirtilmemekle beraber, buna yönelik olduğu düşünülmektedir.

Mehmed Said Halim, İstanbul’a döner dönmez II. Abdülhamit tarafından 14 Mayıs 1888 tarihinde kendisine sivil paşalık rütbesi verilerek 21 Mayıs 1888’de ilk görevi olan Şûra-yı Devlet üyeliğine atandı. Şûra-yı Devletin Maliye Dairesinde çalıştı (Bostan 1992: 18-20). 1895’te amcası Mısır Valisi Said Paşa’nın torunu ve Prens Tosun Paşa’nın kızı olan Prenses Emine Tosun İnci (v. 1915) ile evlendi (Şeyhun 2010: 55). Bu evlilikten Prens Muhammed Halim (1896-1960) ve Prens Ömer İbrahim Halim (1898-1954) adlarında iki oğlu oldu (Bostan, 17-22, 92, 110; Şeyhun, 55; Turgay, Aile ağaçları No 6, 7).

Prens Mehmed Said Halim, Şûra-yı Devlet görevindeki büyük başarılarından dolayı kısa zamanda Rumeli beylerbeyliği payesine yükseltildi (22 Eylül 1900). Böylece sarayın ve padişahın gözde adamı oldu. Ancak onu çekemeyenler, kendi adıyla anılan Yeniköy’deki yalısında zararlı evrak ve silah bulun-

duğu gerekçesi ile saraya jurnal ettiler. Bu olaydan sonra Şûra-yı Devletteki göreviyle ilgisini azaltıp Yeniköy'deki yalısına çekilerek bir taraftan kitap okumakla, içtimai ve tarihi incelemelerle, diğer taraftan da İslam ve Osmanlı eski eserlerini toplamakla meşgul oldu (Bostan, 22). Sanat değeri olan eserleri ölünceye kadar toplamaya devam ettiği anlaşılmaktadır (Kaya ve Kılınç 2019: 72, 77, 84, 89; Ayvazoğlu 2019b: 4). Nitekim şehit edildiği arabadan o gün satın aldığı iki büyük levhanın çıkması (*Tevhid-i Efkar* sayı: 186-3214, 1921, 3; Aksu 2018: 32) bunu doğrulamaktadır.

Bu yalıda ilim ve siyaset adamları ile edebiyatçılar bir araya gelerek sohbet ederlerdi. Sohbet toplantılarına Mehmet Âkif, İbnülemin Mahmut Kemal, Neyzen Tevfik, Dr. Necmettin Arif ve Celalettin Arif gibi mümtaz şahsiyetler katılırdı (Birsell 2002: 200). Paşa, musikiye de aşına olup, eski güzel eserlere fazlası ile değer verirdi. Musiki ile ilgili kıymetli eserleri toplayabilmek için haddinden fazla fedakârlık gösterirdi. Meşhur üstatlara, himayesini ve yardımını eksik etmezdi (Bostan, 22). Dönemin büyük musiki üstatları Said Halim Paşa Yalısı'nda musiki ziyafetleri verirlerdi (Ayvazoğlu 2019a: 161). Said Halim Paşa Yalısı, "*Türkiye'nin ve Türk musikisinin bir akademisi idi*". Bunun yanında Said Halim Paşa Boğaziçi mehtap sefalarını da ihya edendi (Ayvazoğlu 2019b: 4).

Said Halim, II. Meşrutiyet'in ilanından "*birkaç yıl önce*" (muhtemelen 1906 yılından önce) kendi yalısında, Filozof Rıza Tevfik'ten ders aldığı ve ders konularının da Türk edebiyatı ve özellikle "*filozofik ve içtimai meseleler*" hakkındaki tartışmalara münhasır olduğu anlaşılmaktadır (Bölükbaşı 1993: 44, 386).

Said Halim Paşa, "*rahat durmadığı*" (Jön Türklerle ilişkisi olduğu) gerekçesiyle 7 Aralık 1905 (9 Şevval 1323) tarihinde yayımlanan irade-i seniyye ile İstanbul'dan ayrılarak Mısır'da ikamet etmesi emredildi (BOA, *İ. MTZ*, 32/1829). Bu karar 8 Aralık'ta Paşa'nın konağına gönderildi (BOA, *BEO*, 2720/203949). 19 Aralık 1905'te Said Halim Paşa sadarete "*celb*" edildi, kendisine yönelik yapılan suçlamaların iftiradan ibaret olduğunu ve bazı memurların yaptığı şiddetli muameleden dolayı Mısır'a gideceğini belirtti (BOA, *Y.A. HUS*, 497/32; BOA, *Y.A. YEE*, 50/86). Paşa'nın bu görüşmeden sonra, muhtemelen 1905 yılının Aralık ayının sonlarında yurt dışına çıktı. İngiliz ve Fransız elçilerinin kendi himayelerinde ülkeyi terk etme tekliflerini reddetti. Kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte önce Mısır'a, ardından Avrupa'ya gidip Jön Türklerle doğrudan ilişki kurdu, onlara maddi ve fikrî destek verdi. 1906'da Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin müfettişliğine getirildi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra diğer İttihatçılarla birlikte İstanbul'a döndü. Şûra-yı Devletteki görevi yurt dışına çıkarılmış olmasına rağmen devam etti. Ancak 3 Eylül 1908'de Şûra-yı Devletçe yapılan tensikatta kadro azlığı sebep gösterilerek görevine son verildi. Aynı yıl yapılan belediye seçimlerinde İttihat ve Terakki listesinden Yeniköy Belediye Dairesi başkanı seçildi. Ardından İstanbul Belediye Genel Meclisi ikinci başkanlığına getirildi (Bostan, 17-26).

14 Aralık 1908'de Sultan II. Abdülhamit tarafından 10 bin kuruş maaşla Âyan Meclisi üyeliğine tayin edildi (BOA, *DH. SAİD. MEM*, 27/13). Aynı günlerde Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyenin (Darüşşafaka) İdare Meclisi üyeliğine seçildi. Padişah'ın izniyle Âyan Meclisi üyeliğinden ayrılarak, bir yılı aşkın süre Paris'te "*İslamcılık*" tezi üzerine incelemelerde bulundu. Ünlü sosyolog Gustave Le Bon'la bu sırada görüştüğü düşünülmektedir (Kuntay 1939: 293-294; Fergan 1960: 127).

Said Halim Paşa, Mart 1909'da Türkiye Merkez Bankası Yönetim Kurulu üyeliğine tayin edildi (Seyhun. 88). Aynı yıl Selânik'te yapılan İttihat ve Terakki Kongresi'ne Âyan üyesi sıfatıyla katılan Said Halim Paşa, 1912'de Meclisin feshedilmesinden hemen sonra kurulan Said Paşa Kabinesine Şûra-yı Devlet reisi olarak girdi. Trablusgarp Harbi dolayısıyla İtalyan hükûmeti ile sulh müzakerelerinde bulunmak üzere hükûmet tarafından Lozan'a gönderildi (3 Temmuz 1912). 17 Temmuz'da Said Paşa hükûmetinin görevden çekilmesiyle yeni hükûmeti kuran Gazi Ahmet Muhtar Paşa görevini yenilemeyince görüşmeleri yarıda keserek yurda dönmek zorunda kaldı. Aynı yıl İttihat ve Terakki Cemiyetinin genel sekreterliğine seçildi. Babiâli Baskını'nın ardından kurulan Mahmut Şevket Paşa Kabinesi-

ne 15 bin kuruş maaşla Şûra-yı Devlet reisi olarak girdi (25 Ocak 1913) ve iki gün sonra da Hariciye Nazırlığına tayin edildi (BOA, DH. SAİD. MEM, 27/13).

Said Halim Paşa 31 Ocak 1913'te kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin kurucularındandır. İhtiyat-ı Millî adlı bir hayat sigortası şirketinin idare heyeti başkanlığını yaptı. 1913'te Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyenin başkanlığına seçildi. Yerli malının üretimi ve tüketimi amacıyla kurulan İstihlak-ı Millî Cemiyetinin üyesi oldu. Mahmut Şevket Paşa 11 Haziran 1913'te öldürülünce Said Halim Paşa'ya 16 Haziran 1913 tarihinde vezirlik rütbesi verilerek sadaret kaymakamlığına, ertesi gün de sadrazamlık makamına getirildi, Hariciye Nazırlığını da üzerine alarak hükûmeti kurdu (Bostan, 29, 34-35).

Sadrazamlık Dönemi (17 Haziran 1913 – 3 Şubat 1917)

Said Halim Paşa Kabinesinin ilk icraatı Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayına karışanlar için Divan-ı Harb-i Örfî mahkemesi kurmasıdır. Mahkeme sanıkların bir kısmını idama ve müebbet hapse mahkûm ederken bir kısmına geçici olarak kürek cezası verdi ve sekiz yüz kişiyi bulan diğer sanıkları da Sinop'a sürgün etti. İçlerinde Şerif Paşa, Prens Sabahattin, eski Dâhiliye Nazırı Reşit (Rey) Bey, Kaymakam Zeki Bey, emekli Jandarma Komutanı Mehmet Bey gibi önemli şahsiyetlerin bulunduğu bir grup sanık gıyaplarında idam cezasına çarptırıldı. Bunun yanında eski sadrazamlardan Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu Damat Salih Paşa, Polis Siyasi Kısım Müdürü Muip Bey, Miralay Fuat, Yüzbaşı Çerkez Kazım, Teğmen Mehmet Ali, Jandarma Kemal gibi isimlerin bulunduğu bir grup da irade-i seniyye gereğince 24 Haziran 1913'te Beyazıt Meydanı'nda idam edildi.

a. Edirne'nin Geri Alınması

Balkan devletleri (Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ) Rumeli'yi Osmanlı Devleti'nin elinden almak için birbirleriyle çeşitli anlaşmalar yaparak bir ittifak oluşturdular. Balkan İttifakı 17 Ekim 1912 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Üç hafta içinde İşkodra, Yanya ve Edirne dışındaki bütün Rumeli toprakları kaybedildi. Sırp askerleri tarafından desteklenen Bulgar ordusu 27 Mart 1913'te Edirne şehrini işgal etti. 30 Mayıs 1913 günü büyük devletlerin zorlaması sonucu Balkan İttifakı'yla bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti, Ege Adaları dâhil olmak üzere Midye-Enez hattının batısındaki bütün topraklardan feragat ediyordu. Londra Barış Antlaşması ile Edirne'yi ele geçiren Balkan ülkeleri Trakya'nın paylaşımı konusunda ihtilafa düştüler. Zor durumda kalan Bulgarlar, birliklerini Edirne'den çekmeye başlaması ile birlikte bundan istifadeyi düşünen İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden Enver Bey ile Talat Bey harekete geçti. Kabinenin diğer üyelerini de ikna çalışmaları neticesinde, İngilizlerin tehditlerini de dinlemeyen Said Halim Paşa hükûmeti, Edirne'yi geri almak için 13 Temmuz 1913'te karar aldı. Osmanlı ordusu büyük bir mukavemetle karşılaşmadan 21 Temmuz 1913'te Edirne'yi tekrar Osmanlı topraklarına kattı. İngiltere, Fransa gibi devletler hemen sözlü bir nota vererek Londra Barış Antlaşması'nın şartlarına uyulmasını istediler. Fakat Osmanlı kendisine yöneltilen notaları reddetti. Bunun üzerine büyük devletler tepkisiz kaldılar. Bu durumda Bulgaristan da aracılar Osmanlı ile masaya oturmaya karar verdi. Bulgarlarla 29 Eylül 1913'te İstanbul Antlaşması yapıldı. Bu antlaşmaya göre Edirne, Kırklareli, Dimekota Osmanlı Devleti'ne verildi ve Meriç Nehri iki ülke arasında sınır olarak kabul edildi (Bostan, 36-38).

b. Ege Adaları Meselesi

Trablusgarp Harbi sırasında On İki Ada'yı işgal eden İtalya bilahare Uşi (Lozan) Antlaşması ile bu adaları geri vereceğini taahhüt etmişti. Ancak 1912'nin sonbaharında Yunanistan'ın bu adaları teker teker işgal etmeye başlaması üzerine, adalar konusunda son karar büyük devletlere bırakıldı. Bu devletler, aralarında süren uzun görüşmelerden sonra yakında doğacak fırsatlardan yararlanıp Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için 14 Şubat 1914 tarihli nota ile Gökçeada, Bozcaada ve Meis adaları dışındaki bü-

tün adaları Yunanistan'a vermeyi kabul ettiler. Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa 16 Şubat 1914'te bu devletlerin notasına cevap vererek Bozcaada, Gökçeada ve Meis adalarının geri verildiğini senet sayarken diğer adalar konusundaki haklı ve meşru isteklerini kabul ettirmek için çaba sarf edeceklerini bildirdi. Bu arada Yunanistan, Makedonya'da yaşayan Türkleri göçe zorlamasıyla iki yüz bine yakın Türk göçmeni Ege kıyılarına yerleştirdi. Anadolu'nun Ege kıyılarına yerleşen Makedonya Türkleri bu bölgede yaşayan Rumların evlerine yerleşmeye başlamaları üzerine bölgedeki Rumlar da Yunanistan'a göç etmek durumunda kaldı. Said Halim Paşa hükûmetinin bu politikası, Müslüman Türk'e yapılan zulümleri büyük devletlerin görmemesine bir misilleme teşkil etmesi bakımından takdire şayandır. Said Halim Paşa'nın, Adalar meselesini Osmanlı Devleti'nin lehine olacak şekilde çözerek çok etkin bir diplomasi yürüttüğü ortaya çıkmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin ileri gelenleri Edirne'nin geri alınmasından sonra ordudaki yaşlı subayları emekli edip orduyu ele geçirmeye çalıştılar. Bu konu ile ilgili olarak kendilerine yakın subayların Edirne'nin geri alınmasında gösterdikleri başarıları ileri sürerek bu subayların rütbelerinin yükseltilmesini sağladılar. Bu sayede Cemal Paşa Bahriye Nazırlığına, Çürüksulu Mahmut Nafia Nazırlığına ve Enver Paşa da 6 Ocak 1914'de Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisliğine tayin edildi (Bostan, 41-43).

c. Osmanlı Devleti'ni Paylaşma Teşebbüsleri ve Vilayat-ı Şarkıyye

Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı dönemi Osmanlı Devleti'nin en güçsüz olduğu döneme rast gelmektedir. Bu nedenle yabancı devletler Osmanlı topraklarını paylaşma hevesiyle birbirleriyle yarışmaktadırlar. İtalya ve Balkan savaşlarından sonra İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya ve İtalya, Osmanlı'yı kendi aralarında taksim etme kavgasına tutuştular. Bu kavgada özellikle petrol bulunan bölgeler ilk sırayı almaktaydı. Osmanlı Devleti'ni sıkıştırarak petrol bölgeleri ve demir yolları imtiyazlarını almaya çalışıyorlardı.

Bu amaçlarında da büyük ölçüde başarılı oldular. Bu ülkeler yurdun değişik bölgelerindeki gemi ve demir yolu işletmelerini aldılar. Bu şekilde kendilerine imtiyaz sağlamaya çalıştılar. Kendi aralarında da birtakım antlaşmalar yaparak karşılıklı menfaatlerini koruma altına aldılar. Ancak bu devletler 1913 ve 1914 yıllarının ilk aylarında Osmanlı'yı fiilen paylaşma konusunda hazır değillerdi. Bir kısmı kendi iç meseleleri, bir kısmı da Osmanlı tebaası içinde kendine taraftar (Almanya gibi) bulamamaktan korkuyordu. Bu nedenle de ilk merhalede iktisadi imtiyazlar üzerinde durdular.

3 Mart 1878'de Rusya ile imzalanan Ayastefanos Sulh Antlaşması ile Osmanlı'nın Doğu Anadolu (Van, Bitlis, Erzurum, Mamüretülaziz, Diyarbakir, Sivas) ve Karadeniz'deki bazı vilayetlerinde (Trabzon vilayeti: Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun, Ordu, Samsun) Avrupa kontrolü altında ıslahat istenmişti. Bu Osmanlı için ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. O dönemden itibaren göreve gelen hükûmetler bu soruna karşı bazı tedbirler almaya çalışmışlardı. Ancak bu sorun içerisinde pek çok ülkenin söz sahibi olduğu çok boyutlu bir meseleydi. Osmanlı hükûmetlerinin aldığı pek çok önlem yabancı ülkelerin özellikle de Rusya'nın tepkisi ile karşılaşılıyordu. Eylül 1913 ile Şubat 1914 yılları arasında Rus Sefiri Girs ve maslahatgüzarı Gulyeviç ile Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa arasında teklif ve mukabil teklifler gidip geldi. Rusya, diğer sefirlerin de tasvibini alarak konuyu artık kendisi yürütüyordu. Sadrazam diğer ülkelerden destek istedikçe, konunun bir an evvel halledilmesi isteği bildiriliyordu.

8 Şubat 1914'te Said Halim Paşa ile Gulyeviç arasında Doğu vilayetleri ile ilgili antlaşma imzalandı. Rusya bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'ni çember içine alarak Kafkasya'daki Müslümanlarla Türklerin münasebetlerini kesmek istiyor ve İstanbul hakkındaki planlarını tatbik etmek istiyordu. Bu antlaşma gerçekten ağır hükümler içermekteydi. Antlaşmaya göre; Doğu vilayetleri iki bölgeye ayrılıyor ve başına ecnebi genel müfettişler görevlendiriliyordu. Bunların maaşları da Osmanlı tarafından ödenecekti. Ayrıca buradaki Osmanlı egemenliği neredeyse yok ediliyordu. Bölgelerde her türlü sorumluluğunu

Osmanlı bu müfettişlere bırakıyordu. Bu bölgeler için belirlenen müfettişler ile 25 Mayıs 1914'te kontratlar imzalandı ancak atandıkları bölgelere gidemeden Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girmesi nedeniyle müfettişlerle yapılan sözleşmeler fesih edildi (Bostan, 44-49).

d. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Said Halim Paşa Hükûmeti

Said Halim Paşa'nın sadrazamlık yılları dünyanın çalkalandığı yıllara denk gelmektedir. I. Dünya Savaşı'nın başladığı ve en sıcak saatlerinin yaşandığı yıllarda Osmanlı Devleti'nin sadrazamı ve hariciye nazırı pozisyonunda olan Said Halim Paşa'nın üzerinde son derece ağır bir sorumluluk bulunuyordu.

Dört yıl süren (1914-1918) I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki hükûmetleri olarak değerlendirilen başta Said Halim Paşa ile Talat Paşa hükûmetleri ve İttihat ve Terakki'nin artçı kabinesi olarak değerlendirilen İzzet Paşa hükûmeti görev yaptı.

17 Haziran 1913'te kurulan Said Halim Paşa hükûmetinde zaman içinde bazı değişiklikler yapıldı. Savaş başlamadan önce Said Halim Paşa, kabinenin hem sadrazamı ve hem de hariciye nazırı idi. Kabinede Talat Bey dâhiliye nazırı, Enver Paşa harbiye nazırı, Cemal Paşa bahriye nazırı, Çürüksulu Mahmut Paşa nafia nazırı, Cavid Bey maliye nazırı, Hayri Efendi şeyhülislam, Oskan Efendi posta ve telgraf nazırı, Süleyman Bustani ziraat ve ticaret nazırı, İbrahim Bey adliye nazırı ve vekâleten Şûra-yı Devlet reisi, Şükrü Bey de maarif nazırı olarak görev yapıyordu.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı patlak vermeden önce dönemin büyük devletleri ile ittifak yapmak için birçok teşebbüste bulundu. 1913 yılı sonlarında Almanya ile ittifak teşebbüsüne geçildi ancak Almanya buna yanaşmadı. İngilizlerle ilk ittifak denemesi İtalya savaşının olduğu ve Rusların boğazlardan savaş gemilerini geçirmek istedikleri bir sırada yapıldı. İkinci ittifak denemesi ise Rusların Doğu Anadolu vilayetlerinin ıslahı teşebbüsünü kendi lehlerine çevirmek için baskıda bulundukları döneme rastlar. Osmanlı Devleti, İngiltere ile giriştiği bu ittifak girişimlerinden olumlu bir sonuç alamadı. Ayrıca Fransa ve Rusya ile ittifak girişimlerine girilmişse de bunlardan da sonuç alınamadığı bilinen bir husustur.

28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun veliahdı Ferdinand ve karısının, Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi üzerine Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hükûmeti, Osmanlı Devleti'ni Üçlü İttifak'a çekmek üzere çalışmaya başladı. Almanya, Osmanlı Devleti'nin 1913'teki teklifini gündeme getirerek 22 Temmuz 1914'te ittifak teklifinde bulundu. Almanya'nın ittifak teklifi Said Halim Paşa, Enver Paşa, Talat Bey ve Halil Bey kabul ettiler. Bu teklifi kabul etmelerinin sebebi Rus korkusudur. Almanya'nın o dönemde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü bozacak veya devleti zayıflatacak bir politikası söz konusu değildi. Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni bir müstemleke gibi eline geçirmesi mümkün bulunmamaktaydı. Almanya, Osmanlı Devleti'ni bir irtibat pazarı olarak görmekteydi. Osmanlı Devleti güçlü oldukça ve ayakta durdukça bu menfaatleri devam edecekti.

2 Ağustos 1914'te Almanya ile Osmanlı Devleti arasında İttifak Antlaşması, Sadrazam Said Halim Paşa ve Almanya Büyükelçisi Wangerheim tarafından imzalandı. Sadrazam'ın Yeniköy'deki yalısında imzalanan antlaşma tecavüzi ve taarruzi bir ittifak olmayıp, tedafüi yani Rus saldırısına karşı korunmak için akdedilen bir savunma antlaşmasıdır.

1-2 Ağustos 1914 gecesi Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'nın yalısında toplanan Enver Paşa, Talat Bey, Cavid Bey ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'den mürekkep bir kısım vekiller, büyük devletler arasındaki siyasi gerginliği göz önüne alarak genel seferberlik kararı aldılar. 2 Ağustos 1914'te de padişahın onayı alınarak genel seferberlik ilan edildi ve aynı gün hükûmet Meclis-i Mebusanı süresiz kapattığını ve borçlarını tecil ettiğini ilan etti.

Said Halim Paşa hükûmeti, Almanya ile yapılan ittifaktan sonra diğer devletlerle de ittifak teşebbüslerinde bulundu. İlk antlaşma Bulgaristan'la yapıldı.

Said Halim Paşa'nın onayıyla Enver Paşa 5 Ağustos 1914'te Rusya'ya ittifak teklifinde bulunur. 10 Ağustos 1914'te Goeben ve Breslau adlı Alman savaş gemilerinin Osmanlı sularına girmeleri üzerine Said Halim Paşa hükûmeti gemilerin satın alındığını ve Osmanlı Devleti'nin tarafsız olduğunu ilan eder. 17 Ağustos'ta İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçileri sadrazamı ziyaret ederek, eğer Osmanlı hükûmeti savaşın sonuna kadar tarafsız kalırsa, bunun karşılığında toprak bütünlüğünü taahhüt edeceklerini söylerler. Said Halim Paşa, İtilaf Devletleri'nin bu teşebbüsü üzerine Maliye Nazırı Cavid Bey'i bu devletlerin büyükelçileri ile görüşmeye memur eder. Aynı zamanda Cemal Paşa da İtilaf Devletleri'nin büyükelçileri ile temasa geçer. Osmanlı hükûmeti, devletin toprak bütünlüğünü, kapitülasyonların ilgası, Yunanlıların işgal ettiği adaların iadesi ve Mısır meselesinin hallini ister. Bunların karşılığında da tarafsızlığını muhafaza edecekti. Ancak bu görüşmelerden kesin ve olumlu bir sonuç alınamadı.

5 Eylül 1914 tarihinde Bakanlar Kurulu toplantısında Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'nın teklifi ile bütün kapitülasyonların kaldırılmasına karar verildi ve 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren bütün kapitülasyonların kaldırıldığı ilgili devletlere resmen bildirildi.

Almanya, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için çeşitli tertipler düzenledi. Nitekim Karadeniz olayı bunlardan biridir. Osmanlı donanmasının birinci komutanı Amiral Souchon'a, Enver Paşa tarafından 25 Ekim 1914'te Karadeniz'e çıkıp Rus filosuna saldırma emri verdiği ileri sürülmektedir ki, Halil Bey (Menteşe) bu iddiayı ileri sürenlerin iddialarını ispatlayamadıklarını ve hatta Enver Paşa'nın böyle bir emir vermediğini kendisine söylediğini belirtmektedir (Menteşe 1986: 208).

Amiral Souchon komutasındaki Osmanlı Donanması 27 Ekim akşamı Karadeniz'e açıldı. 29 Ekim 1914'te sabah karanlığında Sivastopol ve Novorossisk ve 30 Ekimde de Odessa limanları bombardıman edildi. 29 Ekim akşamı olaydan haberdar olan Said Halim Paşa, Babıâli'de bazı hükûmet üyeleri ile bir toplantı yaptı. Kendisinden habersiz işler yapıldığını ve kesinlikle harbe taraftar olmadığını, eğer kendisinin fikrine iştirak edilmiyorsa hemen hükûmetten çekilmeye hazır olduğunu belirtti. Bunun üzerine Enver Paşa yeminle olaydan haberdar olmadığını söyledi. 30 Ekim günü Said Halim Paşa istifa etti. Aynı gün kabine üyelerinin tamamına yakını Paşa'nın yalısına giderek istifadan vazgeçmesini istediler. "Hadiseyi tamir etmek ve alakadarlara tarziye vermek şartı ile" istifasını geri alabileceğini söyledi. Bu teklifi kabul edilince istifasını geri aldı.

Said Halim Paşa ilk kabine toplantısında üçlü İtilaf Devletleri ile sulhun korunması kararlaştırıldı. Rusya Büyükelçisi'ne bir nota verilerek Karadeniz Olayı'nın sulh yolu ile çözülmesi istendi. Ancak Rusya bu notaya olumlu cevap vermedi. 31 Ekim'de Rus Büyükelçisi, 1 Kasım'da da İngiliz ve Fransız büyükelçileri İstanbul'dan ayrıldılar. İtilaf Devletleri'nin büyükelçileri gittikten sonra 2 Kasım'da yapılan ilk Bakanlar Kurulu toplantısında Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Karadeniz Olayı'nı ve sulh teşebbüslerini, buna karşılık İtilaf Devletleri'nin olumsuz tutumlarını anlatır. Artık Osmanlı hükûmeti kendisini Rusya, İngiltere ve Fransa hükûmetleri ile harp hâlinde saymak durumunda olduğunu ve durumun yazı ile padişaha bildirilmesi lüzumunu açıklar. Bunun üzerine Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi, Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleyman Bustani sulh taraflısı olduklarını söyleyerek istifa ettiler. Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa ise hükûmetteki arkadaşlarının önemli konularda dahi kendisine bilgi vermediklerini ileri sürerek istifa etti. Cavid Bey toplantıya gelmedi ve istifa edeceğini Talat Bey'e bildirildi. 6 Kasım 1914'te yayımlanan irade-i seniyye ile istifa eden nazırların istifaları kabul edildi ve boş nezaretlere şu isimler atandı: Maliye Nezaretine vekâleten Maarif Nazırı Şükrü Bey, Ticaret ve Ziraat Nezaretine ve Nafia Nezareti vekillğine İstanbul Mebusu Ahmet Nesimi Bey getirildi. 8 Kasım 1914'te Bursa Valisi Abbas Halim Paşa'ya vekâleten yürütülen Nafia Nezareti görevi verildi.

2 Kasım 1914'te Rusya, 5 Kasım'da da İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler. Buna karşılık Osmanlı Devleti de 11 Kasım'da yayımlanan irade-i seniyye ile bu devletlere cihat ilan eder. 23 Kasım 1914'te irade-i seniyye ile Cihat Fetvası yayımlanır. Cihat Fetvası Türkçe, Arapça, Farsça, Tatarca ve Urduca olarak neşredilir. Cihat Fetvası'ndan başka 29 kişilik Meclis-i Ali-i İlmi tarafından hazırlanıp imzalanan Cihad-ı Ekber hakkında uzun bir beyanname beş dilde yayımlanır. Bu fetva ve beyannameden milyonlarca nüsha bastırılarak Müslümanların yaşadıkları bölgelere dağıtılır. Bunların dışında Mısırlı âlim Abdülaziz Çavuş'ın Cihat Fetvası'nı destekleyen Arapça bir beyannamesi ile Neccef'deki Şii ulehasının Farsça olarak yazdığı fetva da dikkate değer.

Osmanlı Devleti beş cephede muharebeye katıldı. Kafkasya, Kanal ve Filistin cephelerinde başarılı olunamamıştır. Buna karşılık Çanakkale savaşlarında üstün başarılar gösterildi. Yine Irak cephesinde, Kûtülamâre'de başarılar elde edildi.

Ermenilerin başka yerlere nakledilip iskân edilmeleri Said Halim Paşa hükûmeti tarafından gerçekleştirildi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasıyla birlikte, Ermeniler bağlı bulundukları birlikten kaçmaya, orduyu arkadan vurmaya ve İtilaf Devletleri hesabına casusluk yapmaya ve Müslüman halkı katletmeye başladılar. Hükûmet, Ermeni komite üyelerine ve Ermeni milletvekillerine bu hareketlerden vazgeçmedikleri takdirde şiddetli tedbirlere başvurulacağını ihtar etti ise de bu ihtarlara alırdan olmadı. Hatta Ermeniler şiddet ve kanlı eylemlerini daha da artırdılar. Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 24 Nisan 1915'te Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite ileri gelenlerinin tutuklanmasını isteyen bir tamim yayımladı.

Osmanlı Devleti ölüm kalım mücadelesi içinde iken Ermenilerin bu hainane davranışlarının göz ardı edilmesi mümkün değildi. Hükûmetin emirlerine, memleket savunmasına ve asayişin korunması için alınan tedbirlere karşı gelenlerle, casusluk yapanların tek tek veya toplu olarak yine Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde bulunan daha güvenli bölgelere nakledilmesi için Dâhiliye Nazırı Talat Bey imzası ile 26 Mayıs 1915'te bir tezkere sadarete gönderildi. Bunun üzerine 30 Mayıs 1915 tarihinde yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında bu tezkere ele alınarak kabul edildi. Ayrıca nüfus naklinin hangi bölgelerden yapılacağı ve nakledilenlerin nerelere iskân edileceği karara bağlandı ve alınan kararın yürürlüğe girmesi için 31 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye, Harbiye ve Maliye nezaretlerine tebliğ edildi.

Said Halim Paşa, 24 Ekim 1915'te Talat Bey'in hükûmet içinde nüfuzunu güçlendirmek için yaptığı baskı sonucunda Hariciye Nazırlığından istifa etti. Boşalan nezarete Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey getirildi. 24 Nisan 1916'da Adliye Nazırı İbrahim Bey Şûra-yı Devlet reisliğine getirildi. Adliye Nezareti görevi vekâleten Hariciye Nazırı Halil Bey'e tevdi edildi. Bunun üzerine Şeyhülislam Hayri Efendi istifa ederek bu makama 8 Mayıs 1916'da Musa Kâzım Efendi atandı. Meşihata bağlı olan Vakıflar İdaresi, Evkaf Nezareti olarak teşkilatlandırılarak bu nezarete Şûra-yı Devlet Reisi İbrahim Bey nasbedildi.

Osmanlı Devleti harbe girdikten sonra 4. Ordu Kumandanlığını deruhte etmek üzere 21 Kasım 1914'te Cemal Paşa, Suriye'ye hareket etti. Bahriye Nezareti görevini vekâleten yürütmek üzere Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya verildi.

Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa 15 Temmuz 1915'te Osmanlı ordusunun büyük bir bölümünün Çanakkale bölgesinde olmasının verdiği güvenle İngiltere'ye askeri iş birliği teklif etti. 11 Ocak 1916'da Tebük'ten Mekke'ye kadar uzanan Hicaz bölgesinde muhtar idaresinin kabul edilmesini ve emirliğin büyük evladına geçmek şartı ile ömrünün sonuna kadar kendisine verilmesini isteyen bir telgrafi Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderdi. 6 Haziran 1916'da Şerif Hüseyin'in oğulları Şerif Ali ve Şerif Faysal yönetiminde Kanal Seferi için Medine'ye gelen bedevi ordusu, Medine karakollarına saldırarak fiilen isyan etti.

2 Temmuz 1916'da Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa görevinden azledilerek yerine Meclis-i Âyan Üyesi Şerif Ali Haydar Bey tayin edildi. Bunun üzerine Şerif Hüseyin 29 Ekim 1916'da kendisini Arap Meliki ilan etti.

1916 yılında Said Halim Paşa hükûmetini düşürmek üzere Yakup Cemil bir suikast teşebbüsünde bulundu. Bu teşebbüs öğrenilince Yakup Cemil 11 Eylül 1916'da tutuklanıp idam edildi.

Said Halim Paşa, İttihat ve Terakkinin 1913 ve 1916'da yapılan kongrelerinde bu teşkilatın genel başkanlığına seçildi. Ancak aynı teşkilatın başkan vekili ve kendi kabinesinin dâhiliye nazırı olan Talat Bey'le aralarında ciddi huzursuzluklar baş gösterdi. Özellikle Talat Paşa ile Said Halim Paşa'nın arası son Hariciye Nazırlığı meselesi yüzünden açıldı. Talat Bey hükûmet içindeki nüfuzunu arttırarak sadrazam olmak istiyordu. Talat Bey, sadrazamın kapitülasyonlar kalkmış olmasına rağmen bu konu ile ilgili gelen yazılara cevap verdiğini ve kendisine tevdi edilen yazıları okumamasından şikâyet ediyordu. Said Halim Paşa da kabinenin başkanı olmasına rağmen umumî işlerden haberdar edilmemekten rahatsızlık duyuyordu. Nitekim kadın efendilere tahsis olunacak maaş hakkındaki kanun kendisine danışılmadan hazırlandı. Bu olayla son noktasına gelen gerilim Sadrazam Said Halim Paşa'nın sağlık durumunu gerekçe göstererek görevinden 3 Şubat 1917 tarihinde istifa etmesiyle son buldu. Padişah V. Mehmet Reşat 4 Şubat 1917'de Talat Bey'e vezirlik rütbesi vererek sadrazamlık makamına atadı. Said Halim Paşa'nın sadaret müddeti 3 sene, 7 ay ve 21 gün sürdü.

Said Halim Paşa, sadrazamlığı döneminde özellikle Edirne'nin geri alınmasında ve Adalar meselesinde büyük hassasiyet gösterdi. Edirne'nin geri alınması ile ilgili çalışmalarından dolayı padişah tarafından kendisine *murassa' imtiyaz nişanı* verilerek taltif edildi. Ayrıca Alman İmparatoru kendisine *Aigle Noire*, Avusturya-Macaristan İmparatoru da *Saint Etienne* nişanını verdi.

Said Halim Paşa'nın sadaret döneminin yarısından fazlası I. Dünya Savaşı devresinde geçer. Hükûmetin Türkiye'yi sebepsiz ve vakitsiz savaşa soktuğu ileri sürülürse de Paşa bu isnatları kabul etmez. Nitekim "Türkiye'nin Harb-i Umumi'ye İştirakindeki Sebepler" başlığı ile *Sebilürreşad* dergisinde ölümden sonra bir bölümünün yayımlandığı hatıralarında bazı hususları gündeme getirmektedir: Sevr Muahedenamesi ile yağma ve talan edilen "Türk mevcudiyet-i milliyesinin silaha sarılarak müdafâ'a edilmesi mecburiyet-i kat'isinden şüphe edilemiyorsa" 1914'te de büyük harbe Türkiye'yi iştirak ettiren sebeplerin meşruluğundan şüphe edilemeyeceğini belirtmektedir. Paşa, Rusya'nın ve diğer İtilaf Devletleri'nin Türkiye için besledikleri menfi niyetlerin yeni olmadığını, özellikle Osmanlı Devleti'nin harbe girdikten sonra doğmadığına dikkat çekmektedir. Onların Osmanlı Devleti'ni dağıtma, parçalama ve Türk'ü tarih sahnesinden silme siyasetlerinin Cihan Harbi'ni doğuran sebeplerin en önemlisi olduğu gibi, "bugün devam edilen muharebenin-İstiklal Harbi'nin de sebebidirler".

Said Halim Paşa, eğer Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda ve Türk milletinin İstiklal Harbi'nde üzerine düşen ağır vazifeyi yapmaktan kaçınınsaydı, kendi izmihlaline bizzat kendisi iştirak etmiş olacağını söylemektedir.

Yine Paşa, "Eğer Türk Milleti bugün - İstiklal Harbi'nde-hâlâ mücadele edebiliyor ve Cenab-ı Hakk'ın inayeti muazzaz ve mübeccel evlatlarının havarık-ı fedakariyesi ile kendisine hür ve mümin bir ati temin edebiliyorsa bu sırf 1914'de kendisine terettüp eden vazife-i ulviyeyi idrak ederek mücadele edeceği kuvvetlerin büyüklüğü önünde bir ictinab ve tereddüt..." göstermeden mücadele etmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.

Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nin vakitsiz harbe girmesi meselesi üzerinde de durmaktadır. O, Osmanlı Devleti'nin vakitsiz harbe girdiğini kabul etmekle beraber, bunun "harb-i umumide takib etmiş olduğu istikametın yanlışlığını" göstermediğini ancak bu konuda "takip ettiği siyasetin... layıkıyla tatbik edilemediğini gösterir" demektedir. Yine "Türkiye'nin" I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmasının

mümkün olmadığını çünkü devletin istiklal ve istikbalini temin edemeyeceği hakikatini anladığını ve tehlikenin büyüklüğünü hissettiği için harbe girdiğini ifade etmektedir. Devletin tarafsız kalması hâlinde alçakça bir ölümü tercih etmek durumunda kalacağını yazmaktadır.

Said Halim Paşa, sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra Âyan üyeliği görevine devam etti. İttihat ve Terakki Partisinin 1917 yılı kongresinde merkez-i umumi üyeliğine seçilerek bu parti ile olan bağlarını koparmadı. Yalısına çekilerek Osmanlı toplumunun meselelerine çare bulmak için eserler yazmaya devam etti (Bostan, 49-80).

e. Malta'ya Sürülmesi ve Öldürülmesi

Mondros Mütarekesi'nden sonra, Enver, Talat, Cemal Paşa ve ileri gelen bazı İttihat ve Terakki Partisi mensupları yurt dışına çıktı. Sultan Vahdettin, Said Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halim Paşa'nın da yurt dışına çıkmalarını önerdi ancak onlar bu öneriyi reddetti. İleri gelen İttihatçıların yurt dışına çıkması üzerine İttihat ve Terakkinin dağılmak üzere olduğunu gören Said Halim Paşa, Muhafazakâran Fırkasını kurmaya hazırlandıysa da bu teşebbüsü gerçekleştirmedi.

Paşa, 4 Kasım 1918'de savaş ve "Ermeni Kırımı" sorumlusu olarak *Divan-ı Âliye* (Yüce Divan) verildi. 10 Mart 1919'da tevkif edildi ve Divan-ı Harb-i Örfide yargılandı. 28 Mayıs 1919'da İngilizler tarafından önce Mondros'a, bilahare oradan da Malta'ya sürüldü. Malta'da Polverista esir kampında tutuklu bulunan Said Halim Paşa ve 144 arkadaşı savaş sorumlusu ve "Ermeni Kırımı" ile ilgili olarak müttetik mahkemelerinde yargılanmak istenmişse de böyle bir suçu işlediklerine dair bir delil bulunamadığından 29 Nisan 1921'de Malta'da serbest bırakıldılar.

Paşa, Malta'da tutuklu iken, İngilizler Yeniköy'deki yalısını işgal ederek yalıdaki bütün değerli eşyaları yağmaladılar. Said Halim, İstanbul'a dönmek istediysen de Tefik Paşa hükûmeti tarafından dönmesi mahzurlu görüldüğünden bu isteği kabul edilmedi. İngiliz işgali altındaki Mısır'a da gidemediğinden Roma'da bir konak kiralarak oraya yerleşti.

5 Aralık 1921'de kiraladığı konağın önünde 57 yaşında iken Arşavir Şıracıyan adlı bir Ermeni komitacı tarafından alınından vurularak şehit edildi. Naaşı 26 Ocak 1922'de İstanbul'a getirildi ve 29 Ocak'ta da cenaze namazı Ayasofya Camii'nde ikinci namazına müteakip kılınarak Sultan II. Mahmut Türbesi bahçesindeki babasının mezarının yanına gömüldü (Bostan, 80-105; Aksu, 61, 67).

Şahsiyeti

Çok okuyan, geniş kültüre sahip bir devlet adamı olan Said Halim Paşa kibar, alçak gönüllü, sıcakkanlı, iyi ahlaklı, nazik, dürüst ve şahsiyet sahibi bir kişi olarak tanınmaktadır. Yoksullara yardım elini uzatan ve sanat ustalarını koruyan bir şahsiyetti. Aynı zamanda babası gibi bir musikişinas olup iyi ud çalardı. Hüsnühata da önem verirdi.

Bunun yanında Said Halim Paşa, Çekmece (BOA, Y. PRK.ZB., 11/5) ve Alemdağı taraflarında av partileri düzenlerdi (Adil 1921: 2). Said Halim Paşa aynı zamanda eski bir spor meraklısı olduğu ve sadrazamlığı döneminde sporun gelişmesi için gayret ettiği belirtilmektedir. Nitekim Galatasaray Terbiyye-i Bedeniyye Kulübü Reisi Ali Sami Bey'i konağına çağırarak bir stadyum yapılmasını istedi ve bu konuda gerekli maddi ve manevi yardımı yapacağını belirtti. Ali Sami Bey'in Galatasaray Terbiyye-i Bedeniyye Kulübünün hamiliği talebini kabul etmiştir (*Tasvir-i Efkâr* sayı: 1071, 1914, 3).

İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuklası olmamış, cemiyet içindeki aşırılıkları frenleyen ve özellikle Enver Paşa ile Cemal Paşa'yı denge hâlinde tutan bir siyaset gütmüştür. Nitekim Mareşal Liman von Sanders hatıralarında bu konuda şunları yazmıştır:

Türklerin en büyük makam sahibi olan Sadrazam Prens Said Halim Paşa, şahsında bir Asya büyüğü ile modern bir diplomatın vasıflarını topluyordu. Sadrazam diğer bütün nâzırlar gibi mükemmel Fransızca konuşuyordu ve gayet nâzik bir kişiydi. Kısa boylu ve çok hareketli olan Sadrazam, sonradan tam bir devlet adamı olduğunu ispat etmiştir. Genç Türklerin (İttihat ve Terakkinin) genellikle haddini aşan emellerini, 1917 Şubat'ında görevi bırakmaya mecbur olduğu zamana kadar büyük bir dirayetle dizginlemeye muvaffak olmuştur (Sanders 2013: 27).

Siyasi şahsiyetiyle birlikte mütefekkir kişiliği de büyük önem taşıyan ve İslamcılık akımının en önemli fikir önderlerinden biri olan Said Halim Paşa, Batı medeniyetini ve sosyal hayatını yakından tanınması-na rağmen kendi kültür ve medeniyetine bağlı aydın bir fikir adamı olarak kalmıştır.

Said Halim Paşa'nın en önemli vasfı "kuvvetli bir muhakemeye, feyyaz bir irfana malik" ve "re's-i mütefekkir" yani düşünen bir kafa olmasıydı. Kendisine mahsus bir düşünce tarzı vardır. Daha doğrusu başkasının kafasıyla düşünmezdi. Onun eserlerindeki fikirler basit, alışılagelmiş değerlendirmeler değildir. Eserleri hacim olarak küçük olmakla birlikte insanı tefekküre sevk eden büyük bir düşünce mahsulü ürünlerdir. Büyük meseleleri başarıyla çözümleyerek ortaya orijinal fikirler koydu.

Çöküş dönemi Osmanlı devlet ve fikir adamlarının en önemlilerinden biri olan Said Halim Paşa, Malta'daki sürgün hayatı dışında maddi sıkıntı çekmedi.

Said Halim Paşa, düşüncesinin tabii bir sonucu olarak Mustafa Kemal'in Anadolu'da emperyalizme karşı yürüttüğü Millî Mücadele hareketini sonradan değil, başından beri açıkça destekleyen bir şahsiyet olduğu ve kardeşi Abbas Halim Paşa'nın bu harekete maddi yardımlarda bulunduğu kendisine ait 1921 tarihli mektuplardan anlaşılmaktadır.

Ermeni terörist Şıracıyan'ın itiraflarından anlaşıldığına göre Said Halim Paşa, İtalyan Millî Bankalarından 2 milyon sterlin borç para bularak, Mustafa Kemal'e sevk edilmek üzere silah alacaktı. Bu konuda İtalyan Bankalarıyla 6 Aralık 1921'de Said Halim Paşa kontrat imzalayacağından, Şıracıyan acele davranarak bir gün öncesinde Paşa'yı öldürdüğünü açıklamaktadır (Şıracıyan 1997:199-200).

Eserleri

Said Halim Paşa'nın genellikle Mehmed imzasıyla kaleme aldığı sekizi yayımlanan ve biri de yayımlanmayan dokuz kitabı yanında hatıraları, mektupları ve Divan-ı Âlinin sorularına yazılı olarak verdiği cevaplar bulunmaktadır. Kitapları hacimli olmamakla beraber derin muhtevaya sahiptir.

1. *Taassup*: 1910 yılında *Sıratı müstakim*'de yayımlanan "Taassub-ı İslâmî ve Ma'nâ-i Hakikiyyesi" başlıklı yazılarından oluşur; kitap hâlinde 1917'de basılmıştır. Müellifin Fransızca kaleme aldığı eseri Tâhir Hayrettin Paşa tercüme etmiştir. Eserde Batı ile Doğu arasındaki düşmanlığın sebepleri irdelenmekte, Batı'nın Müslümanlara isnat ettiği din taassubunun aslında Müslümanlara karşı yapılan zulümlerin bir sonucu olduğu belirtilmektedir.

2. *Mukallitliklerimiz*: Eser, 1911 ve 1914 yıllarında iki kez basılmıştır. Kitapta Batı'nın siyasi ve içtimai müesseselerini taklit etmekle uğradığımız felâketler üzerinde durulmakta, her değişikliğin mutlaka iyi sonuçlar getireceğini düşünmenin bir gaflet olduğuna, özellikle örf ve âdetlerin değişmesiyle gerileme ve çöküşün başlayacağına dikkat çekilmektedir.

3. *Meşrutiyet*: 1911 yılında kitap olarak yayımlandı. Bu eserde de meşrutiyet idaresinin tesirleri ve neticeleri incelenmekte, tercüme yoluyla alınan bir anayasanın siyasi ve içtimai hayatla bağdaşmayacağı ifade edilmektedir.

4. *Buhrân-ı İçtimâîmiz*: 1916'da iki defa basılan eser 1918'de *Sebilürreşad*'da "Prens Said Halim Paşa" imzasıyla tefrika edilmiştir. Vaktiyle güçlü olan Osmanlı toplumunun çöküşü üzerinde duran Said

Halim Paşa'ya göre toplumun eski gücünü yeniden kazanabilmesi için ilimden önce ahlak ve fazilete önem verilmesi gerekmektedir.

5. *Buhrân-ı Fikrîmiz*: 1917'de "Mehmed", 1919'da "Prens Said Halim Paşa" imzasıyla basılmış, ayrıca 9 Ocak 1919'dan itibaren *Sebilürreşad*'da tefrika edilmeye başlanmıştır. Eserde Türk aydınının Batı hayranlığının bir hastalık olduğuna, bu hastalıktan kurtulmadıkça bağımsızlığın tehlikede kalacağına işaret edilmektedir.

6. *İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye*: 1918'de kitap hâlinde yayımlanan eser, 12 Eylül 1918'den itibaren *Sebilürreşad*'da "Akvâm-ı İslamiyye'nin Esbâb-ı İnhitâtı" adıyla tefrika edilmeye başlanmıştır. Eserde Müslümanların geri kalmasının, özellikle 19 ve 20. yüzyıllarda felakete düşmesinin sebepleri araştırılmaktadır. Kitapta Osmanlı aydınlarının İslam toplumunda görülen aristokratik ve demokratik karakterleri geliştirmeye, millî kurumları, idare edenlerle edilenler arasındaki hak ve vazifelerin daha iyi anlaşılıp uygulanmasını sağlayacak şekilde ıslah etmeye çalışmaları gerektiği belirtilmektedir.

7. *İslâmlaşmak*: Said Halim Paşa'nın önemli eserlerinden olup Mehmet Âkif (Ersoy) tarafından Fransızcadan tercüme edilerek 15 Kasım 1918'den itibaren *Sebilürreşad*'da tefrika edilmiş, aynı yıl içinde kitap olarak da yayımlanmıştır. Eserde Müslümanlığın inanç, ahlak, cemiyet ve siyaset unsurlarını içine alan bir bütün olduğu tezi ortaya konmaktadır.

Said Halim Paşa'nın bu yedi risalesi 1919'da 183 sayfadan oluşan bir kitapta toplanarak *Buhranlarımız* adıyla basılmıştır. Bu eserin ikinci baskısı Kitap Dünyası tarafından 2018 yılında yapılan ikinci baskısı 216 sayfadan oluşmaktadır. M. Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilen eser 1973'te aynı isimle, 1991-2020 yılları arasında (16. baskı) Said Halim Paşa - *Buhranlarımız ve Son Eserleri* adı ile, N. Ahmet Özalp tarafından da 1983 ve 1985'te *Toplumsal Çözülme*, 2003 ve 2015'te Said Halim Paşa - *Bütün Eserleri* kitaplarının içinde yayımlanmıştır. Yine Çağdaş Kitap ve Billur yayınları tarafından 2020 yılında *Buhranlarımız ve İçtimai Hayatımız* adıyla yayımlandı.

Buhranlarımız içinde yer alan eserlerden bir kısmı "İslâmlaşmak", "Meşrutiyet", "Fikir Buhranımız", "İslam Âleminin Gerileme Sebepleri Üzerine Bir Deneme" başlıklarıyla İsmail Kara tarafından sadeleştirilerek *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* adlı eser içinde neşredilmiştir (İstanbul 1986).

8. *İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye*: Said Halim Paşa, Malta'da sürgünde iken yazdığı bu eser 1921'de Roma'da "Les Instituons Politiques dans la Société Musulmane" adıyla, ayrıca 1922'de Paris'te çıkan *Orient et Occident* dergisinde Fransızca olarak neşredilmiştir. Eser 1927 yılında Haydarabad'da *Islamic Culture* dergisinde "The Reform of Muslim Society" adıyla İngilizce ve aynı yıl Urducaya tercüme edilerek yayımlanmıştır. 1935 ve 1940 yıllarında Hindistan'da tekrar İngilizce olarak basılmıştır. 1967 yılında da Karaçi'de bir İngilizce baskısı daha yapılmıştır. Eser, Mehmet Âkif tarafından Fransızcadan Türkçeye tercüme edilerek *Sebilürreşad*'ın Ankara'da çıkan sayılarında 1922 yılının Şubat-Mayıs aylarında *İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye* adıyla tefrika edilmiştir.

Paşa bu eserinde İslam'ın siyasi ve toplumsal meseleleri üzerinde durarak; İslam'ın müesseselerinin Batı kurumlarıyla aynı olmadığını ve İslam'ın ayrı bir dünya görüşünün olduğunu belirtmektedir. Yine devlet başkanının millet tarafından seçilmesini, Meclis-i Mebusanın milletin güzide kişilerinden oluşmasını ve bu Meclisin hükûmetin çalışmalarını kontrol etmesini gerektiğini belirtmektedir. Paşa'nın adı geçen eseri N. Ahmet Özalp tarafından sadeleştirilerek 1987 ve 2019 yıllarında *İslâm ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar* adıyla müstakil olarak, 2003 ve 2015'te de Said Halim Paşa - *Bütün Eserleri* içinde neşredilmiştir. Yine bu eser M. Ertuğrul Düzdağ tarafından Said Halim Paşa - *Buhranlarımız ve Son Eserleri* ismiyle (1991-2020 yılları arasında 16 baskı) ve İsmail Kara tarafından *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi C I* içinde (1986'da) sadeleştirilerek yayımlanmıştır. Yine Vahdettin Işık tarafından

Said Halim Paşa'nın *Buhranlarımız ve İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye* adlı eserlerinin tıpkıbasım ve çevirisi *Said Halim Paşa Külliyyâtı* adıyla 2019 yılında neşredilmiştir.

9. *Mektupları*: Said Halim Paşa, Malta'da sürgünde iken Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Thomas Woodrow Wilson, İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Fransa Başkanı Clemenceau'ya otuz sekiz sayfalık birer mektup göndermişti (bk. bibl.). Mektuplarda Osmanlı Devleti'nin dünya üzerindeki misyonu hatırlatılmakta ve Osmanlı'yı dışlayarak dünya barışını sağlamanın mümkün olmadığı belirtilmektedir.

10. *Hatıraları*: Said Halim Paşa siyasi hatıralarını kaleme almış ancak bunları şahadeti dolayısıyla tamamlamamıştır. Onun hatıralarından bir bölümü *Sebilürreşad* dergisinin 29 Haziran 1922 tarihli sayısında "Türkiye'nin Harb-i Umumiye İştirakindeki Sebepler" başlığı ile yayımlanmıştır. Paşa, hatıralarında Osmanlı Devleti'nin harbe girişinin isabeti ve İtilaf Devletleri'nin takındığı olumsuz tavır ve oyunları ile Anadolu'da emperyalizme karşı verilen mücadelenin önemi üzerinde durmaktadır. Mevcut hatıraların tamamı 2000 yılında İsis Yayınevi tarafından İstanbul'da Fransızca olarak *L'Empire Ottoman et la Guerre Mondiale* (Osmanlı İmparatorluğu ve Harb-i Umumi) adıyla 117 sayfadan oluşan bir kitap olarak yayımlandı. Sekiz bölümden oluşan kitabın "Türkiye ve Hilafet" başlıklı bölümü İsmail Taşpınar tarafından tercüme edilerek İsmail Kara'nın hazırladığı *Hilafet Risaleleri*'nin 4. cildi (İstanbul 2004) içinde yer aldı. Said Halim Paşa'nın *L'Empire Ottoman et la Guerre Mondiale* adıyla yayımlanan *Hatıraları* 2019 yılında Fatih Yücel tarafından Türkçeye tercüme edilerek Kronik Yayınları arasında *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı* adıyla neşredilmiştir.

11. *Divân-ı Âli Suallerine Yazılı Olarak Verilen Cevaplar*: Paşa, I. Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıkılması üzerine, Osmanlı Mebusan Meclisinde kurulan Yüce Divanda dönemin hükümetlerinde görev alan diğer üyelerle birlikte sorgulandı. 5 Kasım-21 Aralık 1918 tarihleri arasında Divan-ı Âlinin sorularına yazılı olarak verdiği cevaplar dönemin *Vakit* gazetesinde tefrika edildi ve 1933 yılında da *Harp Kabine-leri'nin İsticvabı* adıyla yayımlanan kitapta bir bölüm olarak yer aldı (bk. 246-333). Bu bölüm ağırlıklı olarak, Divan-ı Âli tarafından Paşa'ya vakitsiz harbe girilmesi, Ermeni ve Rum Tehciri gibi sorulara verdiği cevapları ihtiva etmektedir.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Said Halim Paşa'nın *Buhrân-ı Siyasimiz* adlı bir eserinin olduğunu yazıyorsa (İnal 1982: 1913) da bunu tevsik edecek bir ibareye rastlanmadı. Muhtemelen İbnülemin bunu *İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye* isimli eserle karıştırmış olmalıdır. Zira Paşa'nın böyle bir eserinden bahsetmemektedir. *Sebilürreşad* mecmuasının sahibi Eşref Edip, Said Halim Paşa'yı en iyi tanıyanlardan biri olmasına karşılık böyle bir eserin varlığından söz etmemektedir (Fergan 1340; 257-258).

12. *Pan-İslamisme* (İslamcılık): Ahmet Şeyhun, Paşa'nın daktilo edilmiş hâlde sayfa sayısını belirtmeden *Pan-İslamisme* (İslamcılık) adlı bir eserinin olduğunu yazmaktadır. Eserin kullanılan dipnotlardaki sayfa numaralarından 9-10 sayfa olduğu anlaşılmaktadır. Bu eser, Paşa'nın Paris'te "İslamcılık" üzerine yaptığı tezle ilgili olmalıdır. Paşa'ya göre Panislamizm; "ne aynı dine mensup halkların siyasi birliğini ne de bir dini tarikati ya da gizli siyasi örgütlenmeyi temsil ediyordu; daha çok Müslüman toplumlarında ilerlemenin ve hürriyet fikrinin sesi idi". "Pan-İslam fikri, İslam dünyasının kurtuluşunu hürriyet ve ilerlemede gören Müslüman entelektüel elitlerin arzularını temsil ediyordu. Pan-İslamizm, kendi entelektüel kapasitelerini, yeteneklerini ve maddi koşullarını iyileştirerek kendilerini cehaletin ve köleliğin prangalarından kurtarmaya kararlı dünya Müslümanlarının İslami vicdanlarının reformunu temsil ediyordu". Said Halim Paşa, "Pan-İslamist reformun İslam dünyasını, medeniyetinin gerileme ve çöküşünü durdurarak eski güç ve görkemine kavuşturacağını öne sürüyordu" (Şeyhun, 44, 45, 216).

Mehmet Ruyan Soydan, Said Halim Paşa'nın *Buhrân-ı Siyasimiz* dışında bilinmeyen ve şimdiye kadar neşredilmemiş "15 tanesi yazma, 14 tanesi zamanında daktilo ettirilmiş vaziyette 29 adet Fransızca ve

beş adet de Osmanlıcadan müteşekkil irili ufaklı 34 adet risalesi”nin kendi kütüphanesinde bulunduğunu belirtmektedir. Ancak Soydan, yapılacak “teferuatlı bir tetkik bu metinlerden bir kısmının Paşa’nın yayımlanmış risalelerinin Fransızca asılları ve Osmanlıca tercümelerinin ilk yahut son hâlleri veya farklı versiyonları” olabileceğini söylemeyi ihmal etmemektedir (Soydan 2011: 62-63). Nitekim A. Şeyhun, *La Crise Politique* (Siyasi Kriz) adlı eserin *Meşrutiyet* ve *Mukallitliklerimiz* adıyla, *La Société Ottomane* (Osmanlı Toplumu) adlı eserin de *Buhrân-ı İctimâîmiz* adıyla tercüme edilip yayımlandığını yazmaktadır (Şeyhun, 4). Soydan, Said Halim Paşa’nın şimdiye kadar bilinmeyen ve henüz yayımlanmayan 17 sayfadan oluşan ve Âkif tarafından tercüme edilen bir eserinin daha bulunduğunu ifade etmektedir. Eserin ismi olmadığı için bu esere *İslâhatımızın Esasları* adını verdiğini ve bu eserin Osmanlıcadan Latin harflerine Ömer Hakan Özalp tarafından aktarıldığını kaydetmektedir (Soydan, 63). Adı geçen eser *Türk Edebiyatı* dergisinin 458. sayısında yayımlanmıştır (64-69). Bu eserin Paşa’nın daha önce yayımlanan eserlerinden birinin farklı bir versiyonu olduğu düşünülmektedir. Nitekim eser Âkif tarafından tercüme edildiğine göre Eşref Edip tarafından bilinmemesi imkânsız gibi görünmektedir. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin 21 Kasım 1918 tarihli nüshasında Said Halim Paşa hakkında yer alan bir yazıda Paşa’nın son iki yıl içinde milletimizin ve İslam dünyasının “ictimaiyye ve siyâsiyyesine dair” neşrettiği eserlerle “büyük bir İslam mütefekkeri” olduğunu ispat ettiğini ve eserlerinin de *İnhitât-ı İslâm*, *Buhrân-ı Fikrimiz*, *Buhrân-ı İctimâîmiz*, *Buhrân-ı Siyasimiz* ve *Taassup* olduğu belirtilmektedir (sayı 2567, 1).

Said Halim Paşa eserlerini Fransızca olarak kaleme alırdı. Paşa’nın *İslâmlaşmak* ve *İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiyye* isimli eserlerini Mehmet Âkif tercüme etti. “Taassub-ı İslâmî ve Ma’nâ-i Hakikiyyesi” isimli eseri ise Tahir Hayrettin Paşa tarafından tercüme edildi. Diğer eserlerinin bir kısmını, Paşa’nın Sadaret Şifre Kalemi Müdürü Mehmet Rauf Bey tercüme etmişti (İnal, 1913; 1970: 1446, 1447). Mehmet Rauf Bey’in hangi eserleri tercüme ettiğini bilmiyoruz. Paşa’nın *Sebilürreşad* dergisinde “Türkiye’nin Harb-i Umumiye İştirakindeki Sebepler” başlığıyla yayımlanan hatıralarının Mehmet Âkif tarafından tercüme edildiği düşünülmektedir. ‘Hatıraları’nın “Türkiye ve Hilafet” bölümü İsmail Taşpınar tarafından tercüme edildi. Said Halim Paşa’nın *L’Empire Ottoman et la Guerre Mondiale* adıyla yayımlanan hatıratı da Fatih Yücel tarafından *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı* adıyla tercüme edildi.

İslamcılık Fikir Hareketi İçindeki Yeri

Said Halim Paşa İslamcılıktan Ne Anlıyor?

Said Halim Paşa, çöküş yıllarında öne çıkan İslamcı düşünürlerin baş temsilcilerinden biri olarak tanınmıştır (Tunaya 1962: 12; Kara 1980: 18,19; Kayalı 1986: 1304-1306; Karaman 1987: 20; Bülbül 2006: 141-259; Şeyhun, 8). İslamcılar içinde muhafazakâr olarak değerlendirilen nadir kişilerden biridir (Kuran 1979: 275-281; Kara 1986: XXXIX). O aynı zamanda İslamcılık fikir hareketinin teorisyeni (ideoloğu) idi (Bostan 2008a: 88; Gencer 2017: 785).

Said Halim Paşa, basılı eserlerinde “İslamcılık” yerine aynı anlama gelen “İslamlaşmak” tabirini kullanmıştır. “İslamlaşma” ve “İslamlaşmak”tan başka “Vahdet-i İslamiyye” (İslam birliği) kavramını da kullandığı görülmektedir (Said Halim Paşa 1334: 31; 1337: 4; 1338: 21, 143, 146, 148). Yine *Hatıraları*’nda “İslamisme” terimini “İslam” ve “İslamlık” anlamında kullandığı tespit edilmektedir (Said Halim Paşa 2000: 97, 100, 101, 103, 110; 2004: 393, 394, 397, 398, 401, 407, 408).

a. “İslamlaşmak” Ne Demek?

Paşa’ya göre *İslamlaşmak* demek, “İslamiyet’in inanç, ahlak, yaşayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak” uygulanması demektir. Bu uygulama, o esasların zaman ve çevrenin gereksinimlerine en uygun bir şekilde yorumlanmasından sonra yapılmalıdır. Müslüman olduğunu söyleyen kişinin kabul etmiş bulunduğu dinin ilkelerine göre hissetmesi, düşünmesi ve hareket etmesi gerekir. Kişi, İslam’ın ahlak,

toplum ve siyaset prensiplerine kendini tümüyle uydurmadıkça, yalnız Müslüman olduğunu söylemesi, ona bir şey kazandırmaz ve onu hiçbir şekilde mutlu edemez (Said Halim Paşa 1991: 184-185).

Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi Said Halim Paşa için “İslamlaşmak” demek; İslam’ın inanç, ahlak, toplum ve siyasete ait esaslarını mutlak manada kabul etmek, zamanın ve ortamın değişmesiyle bu unsurları yorumlayarak muhtevalarını genişletmek ve bunları tam ve bir bütünlük içinde tatbik ederek *Müslümanlaşmak*, yani her yönüyle *mükemmel bir Müslüman olmak* demektir. Görüldüğü üzere o, içti-hat hürriyetinin kullanılmasını istemektedir (İkbal 1984: 213).

Paşa, *İslâmlaşmak* adlı eserinin İslam’da inanç bölümünde şu hususları dile getirir:

Bir Müslüman her şeyden önce, katıksız bir iman sahibi, gerçek bir mümindir. Çünkü bir olan hakiki Mabud’u yüceltmek için ona inanmak lazımdır. Müslümanların en iyisi, en kuvvetlisi bir kanaat ve en sağlam delillerle iman etmiş olanıdır. İnsana, bazı vazifelerle mükellef bir varlık olmak payesini veren ve onu bütün canlı yaratıklara üstün kılan değer, sadece iman kuvvetidir. Dinsizlik ise birtakım soya çekiş sebeplerinden veya kusurlu bir ahlak terbiyesinden ileri gelen fikri ve ruhi bir çöküştür.

Yine o, “gerek Cenab-ı Hakk’ın, kendi yüce hakikatine dair Peygamber’i vasıtasıyla bize bildirdiği, gerek ilahî vahiyden ilham alan o Resül-i güzinin ebedî saadetimiz için bizlere öğrettiği şeylerin hepsine, bütün kalbimizle, bütün vicdanımızla inanırız” diyerek hem vahyin ve hem de sünnetin İslam’ın temel inanç esasları olduğunu vurgulamayı ihmal etmemektedir (Said Halim Paşa, 187, 188).

b. Hürriyet ve Eşitlikle İlgili Görüşü

Paşa’ya göre İslam ahlakının kaynağı, hak olan tek Allah’a imandır ki, bu da bize insan mutluluğunun gerçeği sevmek, onu araştırmak ve uygulamakta olduğunu bildirmektedir. Ancak gerçeğin araştırılması ve uygulanması için bazı imkânların ve vasıfların bulunması gerekmektedir. Bunlar da *hürriyet*, *eşitlik* (müsavat) ve *yardımlaşma-dayanışmadır*. İslam ahlakı, insana sahip olduğu tekâmül kabiliyetini gücü yettiği derecede genişletmesi için özgür olma görevini yüklemektedir. İslam’a göre hürriyet insanların kullanıp kullanmamakta serbest olduğu veya kanun koyucunun yani devletin istediği zaman alıkoyacağı, istediği zaman kısıtladığı siyasi bir hak değildir.

“Hürriyet”, Müslümanlara, kabul ettikleri din ve rehber tanıdıkları ahlak tarafından yüklenmiş bir görevdir. Çünkü bütün Müslümanlar, doğruyu bilmeye ve tatbik etmeye mecburdurlar. Bu sebeple, her Müslüman, elinden geldiği kadar hür olmakla yükümlüdür. Said Halim Paşa, *İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiye* isimli eserinde Müslüman’ın en kutsal görevinin özgür olmak olduğunu, insan hür olmadıkça, onun için gerçek mutluluk ve ilerlemenin mümkün olamayacağını belirtir (188-189, 225).

Ona göre, Müslüman’ın hürriyetini kendi kusuru ve liyakatsizliği dışında hiçbir güç daraltamaz ve sınırlandırmaz. Hürriyetin derecesi de şahsın kabiliyet ve kapasitesi ile eş orantılıdır. Kabiliyeti aşan daha doğrusu hak edilmemiş bir hürriyet bir manada diktatörlüktür, istibdattır (192).

Herkesin özgür olması demek, herkesin eşit olması anlamına gelir. Özgürlük ve eşitlik ise birbirimize sevgiyi ve yardımlaşmayı zorunlu kılar. Birey, kendi hürriyetini başkalarının hürriyetine saygı duyarak koruyabilir. Karşılıklı saygı da fertler arasındaki eşitliği kurar ve devam ettirir.

İnsanların hürriyeti kullanma ve kabiliyetlerinin farklılığından doğacak olan dengesizlik ve eşitliksizlik gerçek anlamda eşitliği ortadan kaldıracı bir unsur değildir. Çünkü eşitlik, her bireye, kendi kabiliyet ve arzusuna göre özgürce gelişip ilerleyebilmesi hakkını tanımak demektir.

İslam ahlakı, fertler arasında eşitliği ister. Ancak bunun yanında bir kısım fertlerin diğerlerini geride bırakıp yükselmesini de doğal karşılar. Bu durum insanları yardımlaşma ve dayanışmaya götürür. Sonuçta zayıf ve geride kalan yardım görür ve sınırlandırılmayan özgürlük içinde yükselmeye teşvik edilir (189,190,191).

Paşa'ya göre İslam toplumu yüksek, orta ve avam (alt) tabakaları olmak üzere üç kısım halktan oluşmaktadır. Bu üç tabakanın ahlaki vazifesi, mümkün olabildiğince hürriyete hak kazanarak nimetlerinden yararlanmaktır. İslam toplumunda yüksek tabakaların demokrasiye, alt tabakaların da aristokrasiye meyilli olduklarını belirtmektedir. Birinciler üstünlüğün temsilcileri, avam tabakasının da üstünlüğün namzedi olduğunu ifade etmektedir. Bu toplumda şahsi üstünlüğün ancak İslami esasları daha iyi anlayarak ve daha güzel tatbik ederek (takva ile) elde edilebileceğini söylemektedir. Yine o, toplumun ahlaki ve ruhsal düzeyi ne kadar yüksek ise hürriyet ve eşitliğin, refah ve saadetin de o oranda mükemmel olacağına dikkat çekmektedir (191-193).

c. Paşa'ya Göre İslam'ın Siyaset Anlayışı

Said Halim Paşaya göre İslam'ın siyaset ilkeleri, İslami ahlakın yönlendirdiği bir toplumsal çevrede geliştiği için kin, rekabet ve düşmanlık gibi kötü duygulardan arınmıştır. Bu nedenledir ki, sınıf kavgaları ve geçimsizlikler İslam toplumuna yabancısıdır. Müslümanlıkta siyasi egemenlik ve siyasi müesseseler (kurumlar) sosyal dayanışmadan çıktıkları için her ikisi de bu dayanışmanın birer temsilcileridir. Şu hâlde İslam toplumunda siyasi kurumlar İslami ahlakın en mükemmel şekilde uygulanması ve toplum nizamının sağlanması için kurulur. Siyasi hâkimiyet ise bu ahlak ve toplum nizamının her an uyanık bir koruyucusu olmaktan ibarettir.

Siyasi egemenliği elinde bulunduran şahıs ve kuruma yerine getirmekle yükümlü bulunduğu hizmetin gerektirdiği bütün haklar ve yetkiler verilir. Bu hak ve yetkileri kullananların, İslami sınırları ihlal etmedikçe, toplumun da onlara itaat ve bağlılık göstermesi istenir. Egemenliğe karşı gösterilmesi gereken bağlılığın derecesi budur.

Paşa'ya göre, bu geniş hak ve yetkiler devlet başkanına halk tarafından toplum çıkarına en uygun yönetim şartı ile verilir. Bu yetki uygun kullanılmadığı zaman millet tarafından geri alınır. Dolayısıyla asıl egemenlik milletin elindedir.

Siyasi egemenliği elinde bulunduran devlet başkanı ve idari kurumun üç önemli görevi bulunmaktadır.

- 1- İslam hukukuna, yani öğretisine ve yasalarına (şeriat) uygun hareket etmek,
- 2- İdaresi altında bulunan bireylerin hürriyet ve eşitliğine saygı duymak ve bu hakları korumak,
- 3- Toplumsal yardımlaşma ve dayanışmayı yaygınlaştırmak.

Bu ana ilkeleri yerine getirmekte kusuru bulunan devlet başkanı ve kurumlar hem üstünlüğünü ve hem de meşruluğunu kaybeder (Said Halim Paşa, 194-196; Kara 1980: 21-22).

Said Halim Paşa, tarihi seyri içinde İslam ilkelerinin nasıl tatbik edildiğini, zaman içinde ne tür zaaf ve sapmaların oluştuğunu ve bunların neticesinde Müslümanların zihniyet dünyasında ne tür değişikliklerin meydana geldiğini *bir sosyal bilimci olarak* değerlendirdikten sonra şu önemli tespitlerde bulunmaktadır:

Osmanlı Türkleri maddi ve manevi birçok üstünlüğe sahip bir millettir...Müslümanlığı kabul eden milletler arasında, İslam'ın esaslarını en iyi anlayan ve en güzel şekilde tatbik eden millet Türklerdir. Bu olay onlara büyük bir devlet kurarak İslam'a, diğer Müslüman milletlerden daha fazla hizmet etmek imkânını verdi... Fakat Türkler hüküm sürdükleri memleketler içinde azınlıkta olduklarından zaman içinde onların tesirlerinde kaldılar.

Yine bu uzun zaman içinde Osmanlı Devleti iki ayrı kültürü tatbik ettiği için İslam'dan uzaklaşmaya başladı. Bunlardan birincisi ilk zamanda Arap ve İran kültürüdür. İkincisi ise Avrupa'yı taklide kalkışmalarıdır. Sonunda öteki İslam devletleri gibi gerilediler. Ötekilerden farkları ise istiklallerini muhafaza etmeleridir.

Said Halim Paşa'ya göre, Batı medeniyetinin tesirleri ile meydana gelen ve günümüzde "Osmanlı Rönesansı: Osmanlı Uyanışı" diye adlandırılan hareket, İslam'dan uzaklaşmaktan başka bir şey değildir. Osmanlı Devleti önceden bilmeyerek ve istemeyerek uzaklaşıyordu. Hatta bu uzaklaşma sırasında daha

çok İslamlaştığı kanaatindeydi. Bugün ise (yani Tanzimat'la birlikte) bilerek ve isteyerek İslam'dan uzaklaşmaktadır. Önceden milletçe geri kalmamıza sebep olarak "İslamiyet'i daha çok anlayıp daha iyi tatbik edemeyişimizi" gösteriyorduk. Kusuru kendimizde buluyorduk. Bugün ise geriliğimizin sebebi ni kusur ve ihmallerimizde değil, "dinimizin bizi bağladığı esasların noksan oluşunda" arıyoruz diyerek sözde aydınlar tarafından sürüklendiğimiz buhrana dikkat çekmektedir (Said Halim Paşa, 196-208).

Said Halim Paşa, milletçe gerilikten kurtulmak ve yükselmek için Batı medeniyetinden yararlanma düşüncesi, zaman içinde mutlaka Batılılaşmamız gerekeceği şeklinde yanlış bir anlayışı doğurduğunu, bu anlayışın da bütün gayretlerimizi sonuçsuz bırakan en önemli yanlışımız olduğunu belirlemektedir. Bu yanlış anlayışın da; *kurtuluşumuz* için her konuda Batılı milletleri taklide mahkûm olduğumuz inancını doğurmuştur ki bu da öteki kadar kötü ve yersizdir (Said Halim Paşa, 72).

Said Halim Paşa'ya göre, Batılılaşmayı ve Batılı milletleri taklide yeltenen aydınları, Osmanlı müesseselerinin özel yapısını bilmedikleri, çoğu zaman bu müesseseleri tamamen ortadan kaldırmaya teşebbüs etmiş, aksayan yönlerini giderme yoluna gitmemişlerdir. Batı'yı olduğu gibi taklit etme düşüncesi, her yeni şeyi mükemmel sanma saplantısı sosyal ve kültürel yapının tahrip olmasına sebep olmuştur. Yine aynı şekilde Batılı usulde demokratlaşmak isteğimiz de siyasi yapımızın çözülmesine yol açmıştır. Osmanlı toplumunu Batılılaştırmak isteyen aydınların belirgin özelliği *nihilist* olmalarıdır ki, bunlar herhangi bir değere bağlı bulunmamaktadırlar. Bunlar Batı'dan, toplumumuzun bünyesine uygun olup olmamasına bakmaksızın her türlü müesseseyi almakta bir sakınca görmediklerinden birçok yerli müessesenin yıkılmasına ve tahrip olmasında birinci derecede rol oynamışlardır (Said Halim Paşa, 18, 54, 89, 91).

Paşa'ya göre Batılılaşmak zaruretine olan inancımızın bu kadar kötü neticeler vermesinin sebebi milliyetimize aykırı olmasındandır. Nitekim "milliyet ile medeniyet aynı şey demektir ve Batılılaşmak, kendi medeniyetimizi terk veya inkâr etmek manası taşır. Netice olarak da kendi milliyetimizden vazgeçmek demek olur". Paşa, biri çıkıp da Almanlara "kurtuluşlarının ancak Alman kültür, medeniyet ve irfanını bırakmakla kabil olacağını söylemiş olsa acaba nasıl bir karşılık görürdü? Böyle bir iddiada bulunan kimse 'Alman', hele bir 'Alman ıslahatçısı' sayılır mıydı?" şeklinde sorular sormaktadır. Paşa şu önemli neticeye ulaşmaktadır: "Kendi memleketinin kültürünü, medeniyetini, irfanını inkar eden veya hakir gören milliyetini kaybeder, dolayısıyla da, artık bu millet ve milliyet adına konuşmak onun hakkı değildir." (Said Halim Paşa, 74-75).

d. İslamlaşmak Tezinde İrkçilik ve Milliyetçilikle İlgili Düşünceleri

Said Halim Paşa, "İslamlaşmak" tezini ele alırken ırkçılık ve milliyetçilik üzerinde de durmaktadır. "Tamamen ırkı" endişelere dayanan davranışları İslam'la bağdaştırmak mümkün değildir. Bir çirkin hareket ırkdaşlardan birine yapıldığı zaman cinayet olarak değerlendirilirken, başka bir ırktan olana yöneldiği zaman fazilet ve şecaat kabul ediliyorsa bu tür bir milliyetçiliğin İslam'da yeri yoktur. Paşa'nın diğer konularda olduğu gibi, ırkçılıkla ilgili görüşlerini de Peygamberimizin hadislerine dayandırdığı ortaya çıkmaktadır (Mansur 1980: 91).

Paşa, milliyetin gerek bir muhitin çevrenin tarihsel ürünü olmak, gerekse hayatın bir gerçeği olması bakımından ortadan kalkmayacağını ve bu akımının, gelecekte beynelmilelci cereyan içinde kaybolacağını hayal ve iddia etmenin de gülünç olacağını belirtmektedir. Böyle bir akıma rağmen Alman Fransız'a benzememeye ve Fransız ise İngiliz yahut İtalyan'la bir olmamaya devam edeceğine dikkat çekmektedir.

Said Halim Paşa, şu ilginç tespitlerde bulunmaktadır:

Beynelmillelçilik, aynı cemiyete mensup fertler arasındaki bağları ve münasebetleri tanzim eden ahlak kaidelerinin, çeşitli milletler arasında da kurulması ile milletler arasındaki münasebetlerin yumuşamasını sağlamaktan ibarettir. Beşeriyet, milletlerarası dayanışmayı geliştirmeden, milli dayanışmanın mümkün olmadığını görerek, birincisini geliştirmeye çalışacaktır... Bir insan topluluğunun millet haline gelmesi

nasıl fertlerin gelişmesini kolaylaştırıyorsa, beynelmilelcilik de her milletin mümkün olduğu kadar çok gelişmesine aynı şekilde yardımcı olacaktır.

Bununla birlikte milli değerlerin İslami kültüre kattıklarında beynelmilellik açısından bir çelişki bulunmamaktadır.

Bütün ilmi gerçekler gibi İslami gerçeklerin de vatanı yoktur. Nasıl bir İngiliz matematiği, bir Alman astronomisi, bir Fransız kimyası olamazsa; ayrı ayrı Türk, Arap, Acem yahut Hint Müslümanlığı da olamaz.

Said Halim Paşa, vatan kavramını maddi ve manevi olarak ikiye ayırır. Bunlardan üzerinde yaşanılan coğrafyayı “maddi vatan”, milletin sahip olduğu kültürel ve dinî değerleri de “manevi vatan” olarak değerlendirir. “Müslümanın vatanı şeriatın hâkim olduğu yerdir.” sözü ile manevi vatanı kastetmektedir. Paşa, bu ifadeyi kullandığı zaman Türklerin asırlarca üzerinde yaşadıkları maddi vatanları henüz işgal edilmemişti. Ancak manevi vatanları Batı kültürünün istilasına altındaydı. Bu yüzden maddi vatanımızı nasıl koruyorsak, manevi vatanımızın da korunmasını istemiştir (Bülbül, 229-230). Çünkü insan topluluklarını bir millet hâline getiren “millî kanun ve ananeleri”dir. “Başka bir kavmin tahakkümü altına düşen millet, arazisini değil kanun ve ananelerini kaybettiği için istiklalinden mahrum kalmıştır. Üzerinde yaşadığı toprağı çoğu zaman terke mecbur olmadığı ve belki de ondan daha fazla istifade ettiği hâlde esirdir çünkü millî değerlerini kaybetmiştir.

Bizim gibi vatan toprağını korumak uğrunda asırlardan beri, kanını cömertçe dökmüş olan bir milletin, ‘manevi vatan’ına karşı ilgisiz kalıp, sevgisizlik ve saygısızlık göstermesi, tasavvuru güç, anlaşılma bir hatadır (Said Halim Paşa, 78).

Millet temeli üzerine kurulan bir toplumun ilerlemesinin bireyin ilerlemesine bağlı olduğu açık bir gerçektir. İslam öncelikle bireyin gelişmesini esas alır. Bu birey isterse Türk, Arap, İranlı yahut Hintli olsun ancak kendi millî dayanışmasına verdiği ehemmiyet kadar, İslam milletleri arasındaki dayanışmaya da önem verirse, o zaman iyi bir Türk, iyi bir Arap, iyi bir İranlı veya iyi bir Hintli olacaktır. Çünkü millî ve İslami dayanışmalar birbirinin tamamlayıcısıdır.

Said Halim Paşa, “İslam’ın, bireyi içtimai ve siyasi bir unsur olarak kabul etmesi, milliyeti istediğini ve kabul ettiğini gösterir” demektedir. Paşa “millet”le ilgili şu tanıımı yapmaktadır:

Millet, birbiri ile kaynaşabilen birtakım içtimai ve siyasi unsurların birleşmesi ile teşekkül eder. Bu unsurlar uzun müddet bir arada yaşamış, aynı lisanla konuşmuş, müşterek his ve fikirlere sahip olmuş, kendilerine mahsus bir sanat ve edebiyat meydana getirmişlerdir. Kısacası millet, öteki insan topluluklarından ayrılmasına sebep olacak ahlaki ve ruhi bir kültür meydana getirmiş bireyler topluluğudur.

Bu tanımdan sonra Said Halim Paşa “İslam esaslarını, milliyeti inkâr ediyor veya kuvvetten düşürüyor diye tefsir etmeye hiçbir şekilde imkân yoktur.” demektedir. Yine o, “İslam’ın hücum ettiği, bugünkü ırkçılığın sapıklığı, hurafeleri, taassubu ve bencilliğidir, çünkü İslami gerçeklerin tek hedefi, insanların hakikati görmelerine mâni olan evham ve zan perdelerini ebediyen yırtmaktır. İnsanlık, İslam esasları sayesinde bir gün gelecek, en doğru ve faydalı milliyetçiliğin nasıl olacağını anlayacaktır. İslamiyet’i, bütün ile ve her çeşit milliyetçiliğe muhalif olarak görmek çok büyük bir hata” olduğunu belirtmektedir (Said Halim Paşa, 208-215).

Görüldüğü üzere Said Halim Paşa milliyet gerçeğine karşı değildir. Ancak bunun milletlerarası dayanışmayı engelleyip bir çatışmaya yol açmasına ve Müslüman milletleri arasında da İslam birliğine engel olmasına karşıdır. O İslam birliği esasına dayalı bir siyasal birlikteliğin uzun süreli olamayacağı eleştirilerine katılmayarak bu konuda örnek olarak İslam birliği ve kardeşliği esasına dayalı Osmanlı Devleti’nin siyasal birliğini gösterir (Said Halim Paşa, 27).

1. “Millî Ruh” Dirî Tutmak

Said Halim Paşa, daha ileriye giderek Batılılaşma ve Hristiyan kültürün tasallutuna karşı “millî ruhun” devamlı dirî tutulmasını istemektedir. Ona göre, Batılılaşma ile başlayan edebiyat akımlarının oluşturduğu eserler “ruhumuzun değil, birtakım yabancı fikirlerin neticesidir. Kaçak olarak yurdumuza sokulmuş fikir ve hislerden meydana gelmiş suni bileşimlerdir. Millî ruh, edebiyatımızın da dışında tutulmuş, onun yerine kaynakları çok değişik, birbiriyle ilgisiz birçok ansiklopedik malumat meydana doldurmuştur. Bu hâl edebiyatımızı şahsiyetsiz bir şekle sokarak acınacak bir derekeye indirmektedir”.

Paşa, “edebiyatımızla ilgili ifade vasıtası olan kelimelerden başka Türklükle ilgili hemen hiçbir şey”in görülmediği hususuna dikkatimizi çekerek “ilhâmın yerini yapmacık, derin ve samimi hislerin yerini de keskin ve serbest bir zekânın eserleri olan söz ve tavırlar”ın aldığını belirtmektedir. Bunun da “millî ruhumuzu kuvvetlendireceğine gevşettiğini, edebiyatımız kuvvetli ve gerçek imanlar meydana getireceğine, zararlı şüpheler, tereddütler ve inançsızlıklar saçtığını, sonuçta çok yıkıcı bir bozgun ve çözülmenin olduğunu” kaydetmektedir.

Said Halim Paşa, “güzel sanatların, millî bir ruh taşıyabilmesi ve bu yolda ilhamlara mazhar olması için bir vatan bulunması icap eder” demektedir (Said Halim Paşa, 69-70).

2. Türk Medeniyeti

Said Halim Paşa, “bugüne kadar pek haksız olarak hakir gördüğümüz medeniyetimizi sevmek ve ona hizmet etmek lâzım geldiğini sonunda iyice anlayacağız. O medeniyet ki, hudutsuz bir imparatorluk kurarak, bozkırlarda şehirler meydana getirmiştir. Evvelce ‘ırk tetkiklerinde’ bir konu olan ‘Türk’ kelimesinden, Fransız, İngiliz, Alman kelimeleri kuvvetinde içtimai ve siyasi bir varlık çıkararak Türk medeniyetini, irfanını ve ruhunu kabul eden her Müslüman’a ‘Osmanlı Türk’üyüm’ demek selâhiyetini kazandırmış” olduğunu vurgulamaktadır (79).

Said Halim Paşa’ya Göre Çöküşün Nedeni ve Kurtuluş Yolu

Said Halim Paşa, iki asırdan beri “İslam medeniyeti”nin neden bir gerilemenin içinde bulunduğunu soruyor ve bu soruya cevaplar arıyor. Paşa’ya göre “Müslümanlar yükseliş devirlerinde olduğu gibi, yine dinlerine bağlı bulunuyorlar; fakat eskisi gibi yükselmek şöyle dursun, gerileyip alçıyorlar. Demek aynı sebepler aynı neticeyi vermiyor”. Bunun sebebini Müslümanların, İslami görevlerini eskisi gibi iyi anlayamamalarına ve yerine getirmemelerine bağlıyor. Paşa, 1918 yılında yayımlanan *İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîye* adlı eserinde çöküşün sebebi olarak İslam dünyasındaki zihniyet ve ahlak değişikliğini gösterirken, 1921’de yayımlanan *İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiye* isimli eserinde İslam dünyasındaki gerilemenin maddi şartların bozulmasından kaynaklandığını yani çöküşün iktisadi olduğunu belirtiyor. Müslümanların büyük bir gayret ve azimle çalışarak “tabiatın sırlarını” keşfetmelerinin şart olduğunu çünkü Müslümanların “şeriatın kendilerine sağladığı sosyal ve ahlaki saadetin yanında, ona uygun ve yardımcı bir maddi mutluluk da elde etmeleri” gerektiğini kaydediyor. Maddi kudret ve saadet için tabiatla bulunan nimetlerden faydalanılmasını, bunun da ancak “tabiatı idare eden kanunları tanımak ve bu kanunlardan çıkan ilimlere sahip olmakla” gerçekleşeceğini vurguluyor (Said Halim Paşa, 245–251; Kara 1980b: 20–24).

Mehmed Said Halim Paşa, İslam dünyasının gerilikten kurtulması için şu çareyi öneriyor: İslam dünyasının, “kendisinde bulunmayan ve bulunmaması gerileme ve çökmesinin biricik sebebini teşkil eden ilim ve fenleri durmadan kazanmaya ve elde etmeye” çalışması şarttır. Bu ilim ve fenlerin bugün Avrupa’da olduğunu, bunları almamız gerektiğini vurguluyor. Bizim Batı’dan almamız gereken şeylerin bunlarla sınırlı olduğunu yoksa onların “iktisadi ilkelerini, çalışma ve sermaye teşkilatına ait usullerini ve bunlar arasındaki münasebetleri tıpkı orada olduğu gibi kabul etmeye taraftar olmak manasının”

anlaşılmasını istiyor. İktisadi ilkelerimizi ortaya koymak için yapılacak işin, fıkha başvurmadan başka bir yolun olmadığını belirtiyor.

Yine Paşa, İslam dünyasının kurtuluş yolunun “bütün sosyal ve siyasi hayatını, İslamiyet’in değişmez ve ebedî hakikatleri üzerine kurmaktan ibaret” olduğunu, bunun dışında takip edilecek herhangi bir yolun “İslam dünyasını devamlı olarak Batı’nın hücumları ve netice olarak da devamlı bir esaret ve zillet içinde yaşamaya mahkûm” edeceğini kaydediyor (Said Halim Paşa, 228, 255-256, 264; Kara 1986: 94,102).

II. Abdülhamit ve Hilafet Konusundaki Görüşleri

a. II. Abdülhamit ile İlgili Görüşleri

Said Halim Paşa, ilk eserlerinde II. Abdülhamit’i istibdatçı ve idaresini de istibdat dönemi olarak değerlendirebilir. Ancak “bir idare, yalnız bir adamın veya bir partinin değil, bütün bir neslin eseridir. Sultan Hamid kendi adıyla yâdedilen ‘İdâre-i Hamîdiyye’nin tek âmili ve kurucusu değildi. Belki bu idarenin mühim âmillerindendi; fakat Sultan Hamid dünyaya gelmemiş olsaydı, çağdaşları başka bir Sultan Hamid’in meydana gelmesine sebep olacaktı” gerçeğine dikkat çekmektedir (Said Halim Paşa, 8, 31-33, 38, 44-45).

Paşa, Malta’da esaret hayatı yaşarken 1920’de telif ettiği *Hatıraları*’nın “Türkiye ve Hilafet” bölümünde II. Abdülhamit’in hilafet politikasını takdirle karşılamaktadır. Bu konuda şu önemli tespitlerde bulunmaktadır:

İslâmî çepeçevre sarmış olan uyuşukluktan kurtarma başarısı Abdülhamid’e aittir. O, sonsuz bir sabır ve sanatkârane bir dikkat harcamıştır. Onun sayesinde, Türkiye’nin desteği ile ilk devirlerdeki birlik ve beraberliğe tekrar ulaşmaya doğru artarak ilerleyen bir tarzda İslâmın siyasî uyanışı daha da belirgin hale gelmiştir. İctimaî, ahlâkî ve entelektüel bir yeniden doğuş yönündeki yoğun ve heyecanlı bir arzu, siyasî bağımsızlık fikri ile birleşiyordu ki, bunun gerçekleşmesinin özellikle de İslâm yurdunun modern gereçlere daha çok uygun olarak donanmış olmasına bağlı olacağı anlaşılmıştı.

Özellikle 1908 Devriminde çok açık bir şekilde ifade edilmeye başlayan köklü reformlara girişmesinden itibaren Türkiye’nin kurbanı olduğu sistemli suikastler, özellikle de mütareke dönemlerinde maruz kaldıkları –ki, bunun ne anlama geldiği konusunda yanılması mümkün değildir–; bu duyguların daha da canlanarak faaliyete geçmesini çabuklaştırmıştır.

Batı’nın veya daha doğrusu Hristiyanların komplolarına maruz kalan Türkiye’nin cesur ve kararlı tutumu, söz konusu cereyana kararlılık vermeye yetmiş ve Müslümanların ruhunda İslâm davasının bütünüyle başarıya ulaşmasından sonra ancak sönecek olan bir alevin tutuşmasına neden olmuştur. Türkiye, Müslümanların ona olan güvenlerini boşa çıkarmayacak bir yetkinlik göstermişti. Müslüman âlemi, onun boyun eğmeyen direnişinde büyük bir itminan ve bir daha sönmeyecek olan bir cesaret kaynağı bulmuştu (Said Halim Paşa 2004: 405).

b. Hilafet Türklerin Hakkıdır

Said Halim Paşa, “halifeliliğin bağımsızlığını sağlamak amacını güden maddî güç ve kuvvetin varlığı bu yüce görevin icrası için temel şart” olduğunu belirtmektedir. Yine Paşa, “Kur’an’ın, liyakatin üstünlüğü” esas aldığını ifadede etmektedir. Hilafetin Osmanlı’ya geçişini belirleyen şeyin *kuvvet* olduğuna dikkat çekmektedir. Paşa, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı egemenliğine karşı başkaldıran ve “siyasî olarak Türkiye’den bağımsız olan Hicaz toplumu, dinî olarak sultana sadık kalmıştır” demektedir.

Nitekim Paşa:

“İngiliz hükûmeti Hicaz’ın yeni kralına, her türlü desteği vaad ederek sultanın idaresine karşı hilafet makamı için adaylığını koymasına yönünde canla başla baskı yapmakta idi; oysa, şayet Osmanlı hanedanlığının Müslümanların dinî riyasetini elde tutmalarında bir sakınca olsaydı, Hüseyin ile Mekke ve

Medine gibi iki önemli kutsal şehrin efendisinin sahip oldukları Hz. Peygamber'in hakikî soyundan gelme özellikleri, söz konusu Arap hükümdarına bunu elde etmeyi başarmaları için en iyi şans sunmalı idi. Bizzat Hüseyin'in kendi gayreti de olmasına rağmen, bu girişim akamete uğramıştır. O ve İngiltere'nin yaptığı masraflar yanlarına kâr kalmıştır. Hatta, İngiltere'nin müdahalesi, sadece dünyadaki diğer Müslümanlar tarafından değil aynı zamanda Hüseyin'in bizzat kendi taraftarları tarafından bile saygısızlık ve daha da öte, bir çeşit kutsalın ihlali olarak kabul edildiğini" bildirmektedir.

Said Halim Paşa, bu durumun "hilafet makamının işgali konusunda 'en güçlü Müslüman devlet' teorisini veya daha doğru bir ifadeyle doktrininin doğruluğunu ve bunun, 'Hz. Peygamber'in neslinden olmak'tan daha geçerli olduğunu ispat" ettiğini vurgulamaktadır.

Paşa, halifelik görevinin "asırlar boyunca Türk sultanlar tarafından izzetle ve İslam yurdunun (dünyasının) yararı için ifa" edildiğini, "bu yüce sorumluluğun gerektirdiği görevlerin bilincinde olarak, bizzat kendi ülkelerinden karşıladıkları paralar ve canlar kurban ederek haddi hesabı olmayan bedeller ödeyerek İslam adına büyük hizmetlerde" bulunduklarını kaydetmektedir. Türk sultanların, "Araplardan miras aldıkları İslam topraklarını büyük ölçüde büyütmüşler ve bir yönüyle de bunu kalıcı" hâle getirdiklerini belirtmektedir. Yine "Türkiye, İslam'ın bayraktarlığını İslam toplumu içerisinde sonsuz derecede hak" ettiğinin "tarihî bir gerçek" olduğuna dikkat çekmektedir.

Said Halim Paşa, "Bugün (Mütareke döneminde), Türkiye eski büyüklüğünü kaybetmiş vaziyettir. Ancak hâlâ en önemli ve en saygıdeğer Müslüman güç olmaya devam etmektedir. Coğrafi konumu, Batı ile olan doğrudan ilişkileri, ileri medeniyeti ve modern araçlara sahip oluşu bakımından hâlâ İslâm'ın entelektüel, ahlâkî, ictimai ve maddî kalkınmasına hizmet edecek bir vasıta olarak diğer Müslüman ülkeler arasında en iyi duruşa sahip olan ülkedir. İslâm dünyasının bütün ümidinin onda" olduğunu kaydetmektedir.

Paşa, İslam dünyasının "yeniden dirilişinden çekinen İngiltere'nin, hilafet görevinin Türkiye'nin dışında başka bir hanedana geçmesini istemesi ve bu gaye için giriştiği kampanyalarda başarılı olamayınca Türk gücünü yok etmeye girişmesinin altında yatan belli başlı gerekçelerden biri de budur" demektedir (Said Halim Paşa, 400, 401, 402-404).

Said Halim Paşa Farkı

Said Halim Paşa, sosyolojik kavramlardan *sosyal dayanışma, ekonomik ve sosyal tekâmül, sosyal değişme, Batılılaşma, modernleşme, kültür yabancılaşması, toplumsal çözülme ve kurtuluş* gibi kavramları kullanarak İslam dünyasının meselelerine çözüm getirmeye çalıştığı görülmektedir.

Paşa'nın kullandığı önemli sosyolojik kavramdan biri *tesanüt* kavramıdır. Bu kavramı İslami ve millî tesanüt olarak iki çerçevede ve iç içe ele alarak değerlendirmektedir. İslami tesanüdü, İslam birliği anlamında kullanılmaktadır.

Said Halim Paşa *tekâmül* kavramına büyük önem vererek bu kavramı sosyal ve ekonomik tekâmül olmak üzere iki yönüyle ele almaktadır. Sosyal tekâmülü ahlaki olgunlaşma, ekonomik tekâmülü de daha ziyade teknolojik gelişme ve maddi terakki anlamında kullanılmaktadır. Sosyal tekâmülün diğer bir unsuru olarak siyasi tekâmülü görmekte, milletin sosyal ve siyasi hayata serbestçe katılmasını siyasi tekâmülün ön şartı olarak değerlendirmektedir.

Said Halim Paşa, İslam toplumlarında görülen yenileşme ve modernleşme gayretlerini millî ve manevi değerlere bağlı kalarak kapsamlı ve kalıcı bir değişim olarak gerçekleşmesini istemektedir. Batı medeniyetini yalnız teknolojik ve maddi ilerlemeden ibaret saymaktadır. *Modernleşmeyi* de milletin kendi kültürünü yenileyip geliştirmesi olarak düşünmektedir. Batı'yı taklit ve Batılıların sosyal ve siyasi kurumlarının aynen alınması gibi bir değişimi kabul etmemekte buna şiddetle karşı çıkmaktadır. Çün-

kü İslamiyet'in insanlara dinin yanında, bir de dünya görüşü sunduğunu kabul etmektedir. Batıdan ancak teknik ve ilmi metotların alınabileceğini belirtmektedir. Her medeniyetin kendi teşkilatlarını kendisinin oluşturabileceğini ve müesseselere bu şekilde kendi damgasını ancak kendisinin vurabileceğini söylemektedir. Medeniyetler arasında teknolojik geçişlerin olabileceğini, yoksa müesseselerle ilgili geçişlerin sağlıklı olamayacağına dikkat çekmektedir. Taklit ve ıktibasçılığın bir toplumun ayağı kalkmasına, iç dinamiklerini harekete geçirmesine ön ayak olamayacağını vurgulamaktadır.

Said Halim Paşa, hâkim Batı ahlak ve siyaset anlayışına karşı dönemin düşünürleri gibi savunmacı bir yaklaşım sergilememektedir. O, Batı'nın tarihini ve sosyolojik gerçekliğini bilerek hareket etmemizi, Batı'ya karşı herhangi bir kompleks içine girmememizi ve Batı'dan alınabilecek düşünce ve müesseseleri iyi analiz etmemizi ve alınacak şeyleri millileştirmemize işaret etmektedir.

Paşa, *kültür yabancılaşması* olayını ilk defa ortaya atan kişi olarak kabul edilmektedir. O, Batı medeniyetini tanımayan Batıcı aydınların, kendi toplumuna da yabancı olacağını belirtmektedir. Kendi toplumunun kültürünü ve medeniyetini tanımayanların kendileri dışındaki şeyleri bilmeleri onları fikren göçe ve ruhen de uyruk değiştirmeye sevk edeceğini düşünmektedir.

İslam toplumunda din-devlet-toplum ilişkisinin, dolayısıyla fert-toplum-devlet uzlaşmasının nasıl tesis edileceği hususunda İslam'ın inanç temelini esas alınması gerektiğini ifade eden Said Halim Paşa, bu inanç temeli üzerine ahlaki ve sosyal yapıyı koyarken, devleti de sosyal yapının belirlediği siyasi bir yapılanma olarak görmektedir.

Said Halim Paşa ülke sorunlarından uzak olmayan, toplumsal şartların belirleyiciliğine dikkat çeken düşünceleri ile isabetli yaklaşımlarda bulunmaktadır. O, kurtuluş ve ilerleme yolunda İslam esaslarının zamanın şartlarına ve çağın sorunlarına cevap verecek şekilde, yani içtihat pratiği yeniden başlatılarak, yorumlanmasını teklif etmektedir (Karaman 1987: 22).

Said Halim Paşa'ya göre fıkıh ilmi:

Sosyal ve ahlaki ilimler sahasında, insan düşüncesinin ortaya koyabildiği en mühim ve en mükemmel müessesedir, Fizik ilimleri sahasında deney metodu ne ise, sosyal ve ahlaki ilimler için de fıkıh odur. Bu ilim sayesinde ki, İslam dünyası, aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen, bu zaman içinde yabancı hakimiyeti altında kalmasına ve bu sırada binlerce devrimin hücumuna uğramış bulunmasına rağmen hala ayakta durmaktadır. Müslümanlar bu sayede hala, İslami imanlarını, düşünce tarzlarını, dinin esaslarını, kendi ruhlarını ve gayelerini bütün temizliği ve saflığı ile muhafaza etmektedirler. Bu ilim sayesinde Müslümanlar, tamiri ve telafisi mümkün olmayan sosyal ve ahlaki bir çöküşe, hiçbir zaman kendilerini kaptırmamışlardır...O halde, bütün teşkilatımızı, bütün iktisadi esaslarımızı, Şeriat'ın tamamen hikmet ve isabet olan ruhuna uygun bir şekilde ortaya koymak için kendisine başvuracağımız bir ilim varsa, o da fıkıhdır (Said Halim Paşa 1991: 254, 256).

Said Halim Paşa'nın fıkıh anlayışı, Cemaleddin Afgani ve Mısır'daki Muhammed Abduh ve takipçileri ile aynı değildi. Nitekim Abduh gibi Mısır modernistlerinin İslam'ı savunma İslam'ın özsel yeterliliğinden duydukları şüpheden dolayı iken, Namık Kemal başta olmak üzere Yeni Osmanlıların İslam'ı savunma biçimi ebedi yeterliliğine inandıkları fıkıhın daha iyi uygulanması yönündeydi (Gencer, s. 782-783). Said Halim Paşa da "İslam'ı, özsel olarak mükemmel kabul ediyordu, eleştirisi mükemmel olan bu dinin uygulanmasının önündeki engellere ve koşullara yönelikti" (Sala, 234).

Said Halim Paşa, İslam'ın siyasi, sosyal ve ilmi boyutunu ön plana çıkarırken, diğer İslamcı aydınlar genelde Batının kültürel ve ahlaki taarruzlarına karşı manevi değerlerle savunma durumunda kalmaktadırlar.

O, bir toplumun değişim yönünü belirleyen asıl unsurların yine o toplumun kendi kaynaklarında aranması gerektiği tespitini yaparak yerli bir düşünür olduğunu ortaya koymaktadır (Akin 2011: 144).

Said Halim Paşa, İslamcılık fikir hareketi içinde farklı bir yeri ve ağırlığı olan bir düşünürdür. Nitekim “İslamlaşmak” kavramını en açık ve anlaşılır bir şekilde tarif eden ve açıklayan odur (Tunaya 1962: 12). Fikirleri, günlük olayların getirdiği “kavgacı” yaklaşımından uzak, derin bir bakış ve tahlilci bir zihnin ürünleridir. Devlet adamlığı tecrübesi ve olaylara belli bir perspektiften bakabilme yeteneği onu diğer İslamcılardan ayıran önemli özelliğidir (Kayalı 1985: 1304).

O “düşünen bir kafa” idi. Kendisine mahsus bir düşünce tarzı vardı. Daha doğrusu başkasının kafası ile düşünmezdi (Fergan 1340: 257; 1960: 126). Sosyolojik bir bakış açısıyla, olayların nedenine, niçinine, nasıllığına ilişkin yaklaşımı ve teklif ettiği çözümler diğer İslamcılara nazaran daha genel bir nitelik ve evrensellik taşımaktadır (Bülbül, 258).

Said Halim Paşa, İslami olmayan gayelerle bireylerin ve toplumun İslamlaşamayacağını, Tunaya’nın ifadesiyle “bütün İslamcılara öncü olarak” İslamlaşan “birey ve devlet, o kimse ve o teşekküldür ki, siyasi olduğu kadar sosyal bütün hak ve görevlerini, rejimini, hürriyet ve adaleti İslami prensiplerden çıkaracaktır. Bu prensipler ise bizzat İslam akidelerinden, inanç sisteminden doğmaktadır”. Böylece birey de, millet de, devlet de “şuurlarını tezatlara” kaptırmayacak ve sonuç itibarıyla bocalamayacaklar. Doğu, Batı, Fransız, İngiliz hayranlıkları içinde aşağılık duygusuna düşmeyeceklerdir (Tunaya, 12-13).

Osmanlı toplumundaki İslamcıların büyük bir çoğunluğu II. Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusanın kurulması ve diğer kanunlaştırma hareketlerini desteklerken ve bunlara şer’i dayanaklar bulmaya çalışırken, Said Halim Paşa belirtilen kurum ve kavramların Osmanlı toplumuna yabancı olduğunu ve Müslüman milletlerin Batı’dan beğenip alacağı bir şey olmadığını net bir şekilde ifade etmiş ve bu görüşünü yaptığı sosyolojik tahlillerle savunmuştur (Özcan 2001: 63). O, bu yönüyle muhafazakâr bir İslamcı düşünür olarak öne çıkmıştır (Sala, 2014: 235; Çalen 2017: 28). O, aynı zamanda bir kültür milliyetçisidir (Ağırman 2011: 41).

Yine Paşa, “Osmanlılarda sınıf olmadığı için demokrasi, meclis ve senato gibi kurumların bütünüyle oturamayacağını, feminist hareketin karşılığında İslam’da kadın haklarından bahsetmenin abes olduğunu, hürriyet, eşitlik gibi herkesin bel bağladığı terimlerin İslam’daki manalarının ayrı olduğunu” söylemiştir (Kara, XXXIX).

Kadın-erkek ilişkileri dönemin tartışma konularından olarak paşanın da önemseddiği meselelerden biridir ve bu iki cins arasındaki eşitliğe, kadın hakları, kadın hürriyeti ve feminizm gibi akımlara karşıdır. Paşa’ya göre hiçbir medeniyet kadın hürriyetiyle başlamadığına vurgu yapar (Said Halim Paşa, 100). Bu akımlar takdir ve teşvik edilmesi gereken ulvî bir iş olduğu zannıyla revaç bulduğunu belirtir. Said Halim Paşa bunun yanlışlığını vurgular. Toplumun geri kalmışlığının başka sebepleri olduğuna değinir ve asıl etkenin eğitimdeki zafiyetten kaynaklandığını tespit eder (Bostan 2008b: 559).

Said Halim Paşa, hürriyet ve eşitlik kavramlarına İslami perspektiften yeni açılımlar getirerek, bunların İslam toplumunda Batı’da olduğu gibi olumsuzluk ve karışıklık ifade etmediğini belirtmiştir. Paşa, Muhammed İkbal’in deyişi ile “hürriyet, eşitlik ve dayanışmanın esas hakikatlerini yeniden keşfetme”ye çalışmıştır (İkbal, 213).

Said Halim Paşa, Batı’yı en iyi tanıyan düşünür (Meriç 1983: 240) olarak İslam dünyasının “özgün bir medeniyet inşası için” toplumun bütünüyle İslamlaşmasının dışında başka bir kurtuluş yolunun olmadığını, İslamlaşmayı sağlayacak en önemli dinamiğin de eğitim olduğunu ve bu yüzden çocukların ve gençlerin eğitime büyük önem verilmesini istemiştir. “Özgün bir medeniyet inşasıyla topyekûn İslamlaşma arasında tam bir sebep-sonuç ilişkisi bulunduğunu belirtmekte, buna karşılık geri kalmışlığın bir sebebi olarak gördüğü skolastik zihniyeti” eleştirmektedir (Kutluer 2001: 66).

Son dönem fikir hareketleri üzerinde çalışanlar, Said Halim Paşa’nın da içinde olduğu ve başını çektiği, İslam dünyasının sorunlarını “felsefi ve sosyolojik açıdan” irdeleyip fikir geliştiren İslamcılarının

“meseleye daha gerçekçi ve çözüm getirici olarak yaklaştıklarını” belirtmektedirler (Kara 1980: 18, 19; Kayalı, 1304-1306).

Said Halim Paşa’nın diğer önemli bir özelliği, “İslami yönetim şeklini çağdaş terimlerle ifade eden ilk başarılı çalışmayı” *İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiyye* eseriyle ortaya koymasındır (Meryem Cemile 1986: 198). Bu çalışmayla ayrıntılara girmeden ideal bir İslami devlet modelinin genel esaslarını çizdiği ve Cumhuriyet’e taraftar olduğu ortaya çıkmaktadır (Kuran 1979: 281; 1980: 25; Nal 2019: 156).

Said Halim Paşa, önerdiği siyasal sistemde; yürütme görevini devlet başkanı ağırlıklı olarak düşünmekte olup, devlet başkanının ve meclisi oluşturan milletvekillerinin millet tarafından seçilmesini, meclisin yalnız devlet başkanını dolayısıyla hükûmeti denetleme görevinin bulunmasını, kanunların da İslam hukukuna vâkıf bir hukukçular heyeti tarafından yapılmasını istediği ortaya çıkmaktadır.

Said Halim Paşa, “öngördüğü hükûmet sisteminde, günümüz demokrasilerinde ve etkili yönetimlerde vazgeçilmez bir unsur olarak kabul edilen güçlerin birbirinden ayrılmasına ve birbirini denetlemesine büyük önem vermiş hatta bunu yaşamsal düzeyde gerekli bulmuştur. Bu vurgusu çok anlamlı ve değerlidir” (Nal, 156-157).

Paşa’nın geliştirdiği hükûmet sistemini, başkanlık ya da parlamenter hükûmet sistemi olarak değerlendirmenin mümkün olmadığı, “her iki sistemin de bazı özelliklerini içinde barındıran” özgün bir sistem olduğu belirtilmektedir (Nal, 156). Ancak Said Halim Paşa’nın “başkanlık” meselesini İslami çerçevede ele aldığı (Dağ 2017: 15) ve öngördüğü sistemin başkanlık sistemine daha yakın olduğu söylenebilir.

Said Halim Paşa’nın eserleri; “Türk düşünce tarihinin XX. yüzyıl başlarındaki en parlak metinleri arasında yer” almaktadır (Ayvazoğlu 2011: 57).

Said Halim Paşa’yı büyük ve farklı kılan husus; onun “bilgi ile iman, marifet ile ihlâsın terkibine dayalı istikameti”ydi. Bilgi ve marifetten kasıt, onun bir taraftan yerli-İslâmî ve rakip Batılı kültüre eşit vukûfu, kaynak ve hedef dünyaları hakkıyla tanınması, diğer taraftan tefekkür ile tecrübeyi terkibinden kaynaklanan fikrî sağlamlık ve tutarlılığı, iman ve ihlâstan kasıt ise İslâm’a yürekten bağlılığıdır. O da bunalımdan çıkış için eserlerinde sürekli Müslüman avam ve havassı kendi hâiz olduğu bu özellikleri kazanmaya” çağırmasıdır (Gencer 2015: 258).

Said Halim Paşa’nın günümüzde yeterince tanınmamasının nedenlerinden biri olarak, “onu okuyup bugün onun fikirlerinden istifade etmeyi öngören bir zihninle bakmak meşakkatli bir iş...” olmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir (Işık 2009: 11).

Etkilendiği ve Tesir Ettiği Kişiler

Said Halim Paşa’nın fikirlerinin olgunlaşmasında Tunuslu Hayrettin Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa’nın fikirlerinin kısmen etkili olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir. Nitekim kimi fikirlerinin özellikle de hürriyet, eşitlik, adalet terimleri üzerinde durması ve Batılılaşmaya tavır alışı bu iki düşünürün fikirleriyle paralellik gösterdiği görülmektedir (Bostan 2008a: 69-92; Öz 2011: 168). Ayrıca Koçi Bey ve Namık Kemal’den etkilendiği belirtilmektedir (Sala, 230, 234). Paşa’nın siyaset ahlakı görüşlerinde de Farabi, Gazali, İbn Haldun, Koçi Bey ve Kınalızâde Ali’nin tesirlerinin olduğu ifade edilmektedir (Bekiroğlu 2015: 67, 107, 151, 155, 157).

Said Halim Paşa’nın düşünceleriyle kime tesir ettiğine gelince; bu konuda Kayalı “ülke sorunlarından kopuk olmayan ve sosyal şartların etkisini önemseyen her tür İslamcı akımın” onun “düşüncelerinin doğal uzantısı” olduğunu belirtmekte ve örnek olarak da Mehmet Âkif Ersoy ve Sezai Karakoç’u vermektedir (Kayalı, 1306). Bülbül ise Türkiye dışında bir ölçüde etkili olduğunu ve örnek olarak Muhammed İkbal, Muhammed Marmaduke Pickthall ve Meryem Cemile’yi göstermektedir (Bülbül,

252). Bu konuda İsmail Kara, Paşa'nın "etkisi olmayan özgün bir düşünür" olduğunu, bir bakıma İsmet Özel gibi anlaşılamadığını ifade etmektedir (Kara 1994: 64-67).

Yapılan bu tespitlerle birlikte, en azından Said Halim Paşa ile paralel fikirler ileri süren, alıntılar yapan, atıflarda bulunup görüşlerini eleştirmeyen düşünürlerin Paşa'dan etkilendiğini düşünmekteyiz. Bunların başında da Mehmet Âkif Ersoy, Eşref Edip Fergan, Muhammed İkbal, Muhammed Marmaduke Pickthall, Meryem Cemile, Mümtaz Turhan, Sezai Karakoç, Cemil Meriç, Erol Güngör, Süleyman Hayri Bolay ve İsmet Özel gibi isimler gelmektedir (Şengüler 2000: 443-447, 449; Bostan 2011: 98-99). Said Halim Paşa'nın öngördüğü başkanlık sistemi ile ülkemizde 16 Nisan 2017'deki referandumda kabul edilen "cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemi" arasında bazı farklılıklar bulunsa da Paşa'nın başkanlık sistemi görüşleriyle Türk aydınları ve siyasiler üzerinde önemli etkilerde bulunduğu açık bir göstergesidir.

Sonuç

İslamcılık düşüncesinin teorisini olarak kabul ettiğimiz Said Halim Paşa, İslam dünyasının en büyük mütefekkirlerinden olup (Şengüler, 449), bu dünyaya "akıl hocalığı" yapacak düzeyde geniş bir kültüre, İslami bilgi donanımına ve idari tecrübeye sahip bulunuyordu. İslam toplumuna akıl hocalığı yaptığı zaman da onlara tavsiyesi *Avrupalılaşmak değil İslamlaşmak* olmuştur (Meryem Cemile, 197).

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).
-----, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 2720/203949.
-----, *Dâhiliye Sicili Ahval Komisyonu Defterleri* (DH. SAİD.d), Defter No: 25, 26.
-----, *Dâhiliye Memur Sicil Zarfları* (DH. SAİD. MEM), No: 27/13.
-----, İrade, Mısır (İ. MTZ), 32/1829.
-----, *Şura-yı Devlet Sicilleri* (ŞD. SAİD), No: 19/17.
-----, Yıldız Arşivi, Hususi Maruzat (Y.A. HUS.), 497/32.
-----, Yıldız Arşivi, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 50/86.
-----, Yıldız Arşivi, Yıldız Perakente Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK.ZB), 11/5.

Kitap ve Makaleler

- Adil, Abdurrahman, (1921), "Said Halim Paşa", *Tevhid-i Efkâr*, sayı: 231-3259, İstanbul, 2.
Ağırman, Ferhat, (2011), "İslâmcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa'da Milliyetçi Yaklaşımlar", *TYB Akademi*, 3: 27-43.
Akın, Mahmut H, (2011), "Said Halim Paşa Düşüncesinde Yerlilik Meselesi", *TYB Akademi*, 3: 141-149.
Aksu, Hasan, (2018), *Osmanlı Basınında Said Halim Paşa Suikastı*, Yüksek Lisans Tezi (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu).
Ayvazoglu, Beşir, (2011), "Mehmed Âkif'in Prens Dostları", *Türk Edebiyatı*, 458: 56-61.
Ayvazoglu, Beşir, (2019a), "Üsküdarlı Hânende Nedim Bey Nâm-ı Diğer 'Boğaziçi Bülbülü'", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X (19-20-21 Ekim 2018) – Bildiriler*, III, İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 155-171.
Ayvazoglu, Beşir, (2019b), "Çölde Av' ve Said Halim Paşa", <https://www.karar.com/yazarlar/besir-ayvazoglu/colde-av-ve-said-halim-pasa-9133> (erişim tarihi: 01.02.2021), 4.
Bekiroğlu, Halit, (2015), *Said Halim Paşa ve Siyaset Ahlakı*, İstanbul: İlke Yayıncılık.
Birsell, Salâh, (2002), *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
Bostan, M. Hanefi, (1992), *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, İstanbul: İrfan Yayınları.
Bostan, M. Hanefi, (2008a), "Said Halim Paşa'nın Sosyolojik Fikirleri", *Türkiye'de Sosyoloji (İsimler - Eserler)*, I, (Ed. M. Çağatay Özdemir), Ankara: Phoenix Yayınları, 69-92.
Bostan, M. Hanefi, (2008b), "Said Halim Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 557-560.
Bostan, M. Hanefi, (2011), "Said Halim Paşa'da İslâmlaşmak Düşüncesi", *TYB Akademi*, 3: 81-99.
Bostan, M. Hanefi, (2019), "Said Halim Paşa ve Fikirleri", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, VIII/22: 53-90.
Bölükbaşı, Rıza Tevfik, (1993), *Biraz da Ben Konuşayım*, (Haz. Abdullah Uçman), İstanbul: İletişim Yayınları.
Bülbül, Kudret, (2006), *Said Halim Paşa*, Ankara: Kadim Yayınları.
"Büyük Bir İslâm Mütefekkeri: Sadr-ı Sâbık Said Halim Paşa Hazretleri ve Eserleri", *Tasvir-i Efkâr*, sayı: 2567, İstanbul 1918, 1.
Çalen, Mehmet Kaan, (2017), "Said Halim Paşa Üzerine Notlar: İslâm Âleminin Gerileme Sebepleri ve Türklerin İslâm Tasavvuru", *Asia Minor Studies*, 9:12-32.
Dağ, Ahmet, (2017), "Said Halim Paşa'nın Siyaset ve Başkanlık Algısı", *Umran*, 271: 12-15.
(Fergan), Eşref Edip, (1960), *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, 2. Baskı, İstanbul: Sebilürreşad Neşriyatı.
(Fergan), Eşref Edip, (1340), "Âlem-i İslâm İçün Pek Büyük Bir Ziyâ", *Sebilürreşad*, 492: 256-259.
Gencer, Bedri, (2015), "Said Halim Paşa'nın Mekke'ye Giden Yolu", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, IX, İstanbul: İnsan Yayınları, 235-260.
Gencer, Bedri, (2017), *İslâm'da Modernleşme (1839-1939)*, 4. Baskı, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
İkbal, Muhammed, (1984), *İslâm'da Dini Düşünce'nin Yeniden Doğuşu*, (Trc. N. Asrar), İstanbul: Bir Yayıncılık.
İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, (1982), *Son Sadrazamlar*, IV, İstanbul: Dergâh Yayınları.
Işık, Vahdettin, (2009), "Said Halim Paşa Niçin Yeterince Tanınmıyor?", *İLEM Yıllık*, 4: 7-13.
Kara, İsmail, (1980), "Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Görüşleri", *Fikir ve Sanatta Hareket*, 11-12: 18-23.
Kara, İsmail, (1980), "İslâm Dünyasının Gerileme Sebepleri", *Fikir ve Sanatta Hareket*, 14: 19-24.
Kara, İsmail, (1986), *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, I, İstanbul: Dergâh Yayınları.
Kara, İsmail, (1994), "Türkiye'de Yalnız İslâmcılık Düşüncesi'nin Tam Bir Antolojisi Var", *Nehir*, 8: 64-67.

- Karaman, Hayrettin, (1987), “İslamcıların Fıkıh Anlayışı”, *Girişim*, 20: 22.
- Kaya, Gülsen Sevinç ve Kılınç, Ümit, (2019), “Kavalalı Hanedanının Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu’ndaki İzleri; Gatah Çölü’nde Prens Halim’in Ceylan Avı: Tazı Payı ile Sürre Alayı Adlı Tablolar”, *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, 18: 70-91.
- Kayalı, Kurtuluş, (1986), “Said Halim Paşa”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, IV: 1304-1306, İstanbul: İletişim Yayınları.
- (Kuntay), Mithat Cemal, (1939), *Mehmet Akif*, İstanbul: Semih Lütü Kitabevi.
- Kuran, Ercüment, (1979), “Osmanlı İmparatorluğunda İslamcılık Düşüncesinin Gelişmesi”, *Türk Kültürü*, XVII/203-204: 275-281.
- Kuran, Ercüment, (1980), “Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa”, *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri (Ankara, 18-22 Haziran 1979)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yayını, 21-25.
- Kutluer, İlhan, (2001), “İslamcılık”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIII: 65-67, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mansur, Ali Nasif, (1980), *Tac Tercemesi*, V, (Trc. Bekir Sadak), İstanbul: Eser Neşriyat.
- Menteşe, Halil, (1986), *Osmanlı Mebusan Reisi Halil Mentese’nin Anıları*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Meriç, Cemil, (1983), “Batılılaşma”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, I: 234-244, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meryem, Cemile, (1986), *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, (Trc. Selahattin Ayaz), İstanbul: Bir Yayıncılık.
- Nal, Sabahattin, (2019), “Said Halim Paşa’nın Egemenlik Anlayışı ve Öngördüğü Hükümet Sistemi”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, X/1: 144-158.
- Öz, Asım, (2011), “Fark Düşünürü ve İslamcılık Üzerine Dolaylı Açılımlar”, *TYB Akademi*, 3:151-174.
- Özcan, Azmi, (2001), “İslamcılık”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIII: 62-65, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- “Sadrazam Paşa - Terbiyye-i Bedeniyye”, *Tasvir-i Efkâr*, sayı: 1071, İstanbul 1914, 3.
- Said Halim Paşa, (1334), *İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrube-i Kalemîyye*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Said Halim Paşa, (1337), *İslamlaşmak*, Dar’ül- Hilafe: Sebilü’rreşad Kütüphanesi Yayınları.
- Said Halim Paşa, (1338), *Buhranlarımız*, İstanbul: Şemsi Matbaası.
- Said Halim Paşa, (1968), “Said Halim Paşa’nın Malta’dan Başkan Vilson, Layd Corc ve Klemansoya Uyarma Mektupları”, *Tarih Sohbetleri*, VIII, ((Yay. Cemal Kutay)), İstanbul: Sontelgraf Matbaası, 137-166.
- Said Halim Paşa, (1933), “*Divân-ı Âli Suallerine Yazılı Olarak Verilen Cevaplar*”, *Harp Kabineleri’nin İsticvabı*, İstanbul: Vakıf Matbaası.
- Said halim paşa, (1991), *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, (Nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Said Halim Paşa, (2000), *L’Empire Ottoman et la Guerre Mondiale*, İstanbul: İsis Yayınları.
- Said Halim Paşa, (2004), “Türkiye ve Hilafet”, (Trc. İsmail Taşpınar), *Hilafet Risâleleri*, (Haz. İsmail Kara), IV, İstanbul: Klasik Yayınları, 391-408.
- Said Halim Paşa, (2019), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, (Trc. Fatih Yücel), İstanbul: Kronik Yayınları.
- “Said Halim Paşa”, *Tevhid-i Efkâr*, sayı: 186-3214, İstanbul 1921, 3
- Sala, Bedir, (2014), “Said Halim Paşa: Nostalji ve Ütopyaya Mesafeli Bir İslamcı”, *Tezkire*, 48: 227-240.
- Sanders, Liman von, (2013), *Türkiye’de Beş Sene*, (Çev. Muzaffer Albayrak), 6. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Soydan, Mehmet Ruyan, (2011), “Said Halim Paşa’nın Bilinmeyen Eserleri ve Islahatımızın Esasları’ İsimli Risalesi”, *Türk Edebiyatı*, 458: 62-63.
- Şengüler, İsmail Hakkı, (2000), *Mehmet Akif Külliyyatı*, VI, İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- Şeyhun, Ahmet, (2010), *Said Halim Paşa Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür (1865-1921)*, (Trc. Derya Göçer), İstanbul: Everest Yayınları.
- Şıracıyan, Arşavir, (1997), *Bir Ermeni Teröristin İtirafı*, (Trc. Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Tugay, Emine Fuat, (2013), *Bir Aile Üç Asır*, (Trc. Şeniz Türkömer), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer, (1962), *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Baha Matbaası.